

Eindrapport

Leren over democratie en samenleving door de ‘coronageneratie’

Ron van Wonderen | Dominique Burggraaff

Leren over democratie en samenleving door de ‘coronageneratie’

Eindrapport

Ron van Wonderen
Dominique Burggraaff

Met medewerking van
Marit Verstappen

Utrecht, februari 2025

Inhoud

Samenvatting en conclusies	4
1 Inleiding	13
1.1. Aanleiding onderzoek	13
1.2. Opzet van het onderzoek	13
1.3. Onderzoeksvragen	14
2 Resultaten literatuurstudie	16
2.1. Bevindingen voorverkenning	16
2.2. Bevindingen verdiepende literatuurstudie	18
3 Resultaten interviews	25
3.1. Resultaten interviews met docenten en jongerenwerkers	25
3.2. Resultaten groepsgesprekken met leerlingen	39
4 Relevantie voor educatieve aanpak	46
4.1. Uitgangspunten educatieve aanpak Anne Frank Stichting	46
4.2. Relevantie bevindingen voor educatieve aanpak	47
Bijlage 1 Resultaten voorverkenning literatuur	49
Bijlage 2 Literatuuroverzicht	65
Bijlage 3 Topics voor het onderzoek	70

Samenvatting en conclusies

Aanleiding onderzoek

Gedurende de corona lockdowns hebben jongeren een sociaal leerproces gemist. Zij hebben minder goed sociale competenties kunnen opdoen (op school, met vrienden, sporten, uitgaan); en hebben minder ervaringen opgedaan met het begrensd worden. In diverse maatschappelijke velden hebben zich in de jaren na de lockdown problemen voorgedaan die een negatieve impact kunnen hebben op de ontwikkeling van sociale competenties en daarmee op onder meer het opdoen van relevante kennis en vaardigheden op het gebied van democratisch burgerschap. Dit heeft mogelijke gevolgen voor het educatieve werk van de Anne Frank Stichting.

De Anne Frank Stichting heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om onderzoek uit te voeren naar de gevolgen van de lockdowns op jongeren die ten tijde van de lockdowns 11 tot 18 jaar waren én naar trends in problemen van jongeren op diverse domeinen voor, tijdens en na de coronaperiode die mogelijk relevant kunnen zijn voor het educatieve werk. In het onderzoek stonden de volgende vragen centraal:

- Algemeen (voorverkenning): wat is bekend over de trends in problemen van jongeren op relevante domeinen, en wijken deze ontwikkelingen af van eerdere cohorten jongeren?
- Verdiepend onderzoek: wat zijn trends in problemen van jongeren en is er sprake van herstel op de volgende thema's:
 - Mentale en gedragsproblematieken: gebrekkig sociaal leerproces, minder sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie, psychologische schade, frustraties, boosheid.
 - Veranderende omgang met sociale media/internet. Toegenomen aanbod en ontvankelijkheid voor narratieven die binair denken over de samenleving bevorderen.
 - Wat is bekend over een mogelijk 'herstelvermogen' van jongeren in de jaren na de lockdown ten aanzien van geconstateerde problemen?
- Wat is de impact op het denken van jongeren over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen?
- Wat betekent dit voor educatieve aanpakken voor jongeren, in het bijzonder op democratie en rechtsstaat?

Het onderzoek bestond uit een voorverkenning van beschikbare literatuur, een literatuurstudie en interviews. De onderstaande beschrijving vat de resultaten samen van de diverse deelstudies. De literatuurstudie (inclusief voorverkenning) is uitgevoerd in de 2e helft van 2023 en de 1e helft van 2024. Kortom, conclusies die op basis van de literatuurstudie kunnen worden getrokken hebben betrekking op de corona lockdown periode en de eerste anderhalf jaar erna. In de 2e helft van 2024 hebben verdiepende interviews plaatsgevonden met docenten, jongerenwerkers en leerlingen om de bevindingen van de literatuurstudie te toetsen en van meer context te voorzien.

Resultaten

Mentale problemen / psychologische schade

Isolatie en eenzaamheid tijdens de coronalockdown hebben bijgedragen aan mentale problemen en psychologische schade bij jongeren¹. Internationale literatuurstudies laten zien dat dit ook geldt voor jongeren in andere landen. De toename van mentale problemen bij jongeren is niet gestart in de lockdown periode, maar is in deze periode wel versterkt. Volgens wetenschappelijke studies is al langere tijd sprake van een zorgelijke trend: de mentale gezondheid van jongeren staat onder druk als gevolg van meerdere ontwikkelingen of factoren: prestatiedruk, middelengebruik, armoede, sociale media én de gevolgen van de corona lockdown. De lockdown heeft een negatieve invloed gehad op de *fysieke en mentale gezondheid* van jongeren. Jongeren zijn minder gaan bewegen, ongezonder gaan eten en hebben vaker last van klachten als depressie, angsten en eenzaamheid. De coronamaatregelen beperkten bovendien het sociale leven door online lessen en doordat afspreken met vrienden lastiger was. Het contact met leeftijdgenoten is voor jongeren belangrijk voor het ontwikkelen van hun eigen identiteit. Door het gebrek aan deze contacten is ook het ontwikkelen van de eigen identiteit in de coronaperiode belemmerd. Sommige jongeren merken hier nu nog de gevolgen van. Bijvoorbeeld omdat ze minder vrienden hebben, eenzaam zijn, of zich ongemakkelijk voelen in sociale situaties. Door de van buitenaf opgelegde coronamaatregelen konden jongeren hun gevoel van autonomie en de mogelijkheid om eigen keuzes te maken minder ontwikkelen. Dat vertaalt zich ook nu nog in gevoelens van machteloosheid en apathie, het gevoel overbelast te zijn, minder aanpassingsvermogen van jongeren en meer sociaal-angstige jongeren. Ook de bijbehorende zorgvraag bij jongeren is in de coronaperiode toegenomen. Het aantal opnames onder jongeren voor een depressie of angststoornis is bijna verdubbeld ten opzichte van voor de coronacrisis. In de afgelopen post-corona jaren

1 "Mentale problemen/ psychologische schade" op pagina 18
"Mentale – en gedragsproblematieken" op pagina 26
"Bijlage 1 Resultaten voorverkenning literatuur" op pagina 49

is sprake van herstel bij veel leerlingen, maar niet bij allemaal. Zo is in vergelijking met de periode voor de lockdown het aantal leerlingen dat niet naar school gaat maar thuis zit aanzienlijk toegenomen. Het gaat daarbij vooral om leerlingen die mentaal al kwetsbaar waren.

Gebrekkig sociaal leerproces / gebrek aan empathie

Tijdens de coronalockdown hebben jongeren een deel van hun sociaal-emotionele ontwikkeling gemist, met als gevolg minder kennis over (gewenste) sociale omgangsvormen, minder leerervaringen en correctie door leeftijdsgenoten, oudere jongeren en volwassene.² Een aspect van sociaal-emotionele ontwikkeling is *empathie*. Empathie bestaat uit cognitieve en emotionele componenten, en soms wordt sociale empathie (sociale vaardigheden) hier als derde component aan toegevoegd. *Emotionele empathie* gaat over de mate waarin iemand gevoelens van compassie, warmte en zorg voor een ander voelt. Het gaat over het meevoelen van de emoties van anderen, of het vanuit emotie reageren op de psychologische toestand van een ander. Dit wordt ook wel affectieve empathie genoemd. *Cognitieve empathie* gaat over de mate waarin iemand zich kan verplaatsen in het perspectief van de ander. Het gaat hier om het begrijpen van de gedachten en overtuigingen van de ander, door zijn of haar invalshoek in te nemen. *Sociale empathie* bestaat uit vaardigheden als actief luisteren, samenwerken, delen en beurten afwisselen in een gesprek. Internationaal onderzoek naar de gevolgen van de corona lockdown laat zien dat de impact op de diverse vormen van empathie varieert. Tijdens de lockdown lieten jongeren, in vergelijking met de jaren daarvoor een afname zien in emotionele empathie, ofwel het meevoelen met anderen. De emotionele empathie is afgenomen doordat jongeren emotioneel meer op zichzelf waren gefocust tijdens de lockdown. Zij hadden ook minder mogelijkheden voor pro-sociale acties zoals iets goed doen voor een ander of steun bieden aan vrienden. "Ook een verhoogde blootstelling tijdens de coronacrisis aan desinformatie en gewelddadige games

2 "Gebrekkig sociaal leerproces/ gebrek aan empathie" op pagina 18
"Mentale – en gedragsproblematieken" op pagina 26
"Empathie- en inlevingsvermogen" op pagina 27

zou bij sommige jongeren hebben geleid tot minder emotionele empathie. Wat betreft het inlevingsvermogen naar andere individuen of meningen (*cognitieve empathie*) geldt dat een deel van de leerlingen na twee jaar nog altijd meer moeite heeft om naar elkaar te luisteren en begrip voor elkaar te hebben. Polarisatie en wij-zij denken zijn toegenomen, hierdoor kunnen discussies hoog oplopen. Deze trend was onder de invloed van sociale media gebruik en politieke verharding al eerder ingezet, maar heeft in de lockdown periode een versnelling gekregen. De tolerantie onder jongeren naar afwijkende meningen is ook afgenomen. Dat uit zich onder meer online: jongeren dempen anderen online of cancelen anderen online. Een gevolg is dat jongeren angst hebben om door leeftijdsgenoten te worden 'gecanceled', en zich daardoor minder durven te uiten. Naast na-ijlende effecten van de corona lockdown spelen ook langer lopende trends van 'bubbel vorming' en individualisering een rol bij afnemende empathie naar anderen. Jongeren leven steeds meer in eigen bubbels, zowel online als offline, wat heeft geleid tot minder empathie naar anderen en een toename van meer egocentrisch gedrag. Volgens docenten lijken leerlingen minder interesse te hebben dan voorheen in het bespreken van – of inzetten voor maatschappelijke problemen, zij zijn vooral met zichzelf bezig. Leerlingen (vooral jongere tieners) stellen hun eigen belang voorop, en niet maatschappelijke waarden zoals solidariteit. Interesse en inlevingsvermogen van leerlingen zou zich volgens docenten meer dan voor de coronaperiode richten op alleen hun directe omgeving en minder op andere groepen in de samenleving. Binnen een vriendengroep tonen ze nog wel empathie, maar naar iemand buiten de groep toe vinden ze dat steeds lastiger. Bij het tonen van empathisch gedrag spelen ook opvoeding en de thuissituatie een rol. Empathie leren jongeren thuis (of niet): *"Als jou thuis niet gevraagd wordt van 'hoe gaat het met je', of er wordt niet thuis samen gegeten. Dan heb je geen empathische interacties thuis. Dan stompen jongeren af."*

In de groepsgesprekken met leerlingen leek de interesse van leerlingen in maatschappelijke thema's over het algemeen beperkt, in het bijzonder bij onderbouw leerlingen en ook vaker bij vmbo/havo leerlingen. Althans aan de oppervlakte, want als we hierop dieper inzoomen dan zijn er wel degelijk verschillen vast te stellen. Thema's leven meer zodra het 'dichterbij komt, het de eigen identiteit raakt'. Het conflict in Gaza raakt leerlingen op etnisch-cultureel gemengde scholen meer dan leerlingen op witte scholen. Een maatschappelijk thema dat volgens leerlingen breed leeft is LHBTQI+ emancipatie. Dit thema staat dicht bij leerlingen zelf (zoektocht naar eigen identiteit) en krijgt op scholen ook de nodige aandacht (zoals paarse vrijdagen). Tegelijkertijd roept het thema ook de nodige weerstand op bij leerlingen die er niets van willen weten. Sommige leerlingen zeggen geen problemen te hebben met gelijke rechten voor groepen, zoals minderheden of LHBTQI+ personen, maar er wel problemen mee te hebben dat er (in hun ogen) te veel aandacht voor wordt gevraagd. Veel leerlingen zeggen meer bezig te zijn met hun eigen zaken en hun vriendengroepen dan met maatschappelijke thema's of andere groepen in de samenleving. Leerlingen (vooral: jongens) zeggen tolerant (of misschien liever: onverschillig) naar anderen te zijn zolang zaken niet aan ze wordt opgedrongen of ze er anderszins 'last' van hebben. Echter: ruzies of fricties tussen scholieren ontstaan volgens henzelf meestal niet door meningsverschillen over maatschappelijke of politieke onderwerpen, maar ontstaan eerder door wat leerlingen doen op chatgroepen (zoals whatsapp groepen). In online groepen worden dingen regelmatig sterk aangezet en is er dan weinig sprake van empathie. Wat er online aan ruzie plaatsvindt kan soms offline verder gaan.

Negatieve impact op gedrag

Het thuis moeten zitten tijdens de lockdown heeft geleid tot gebrekkige socialisering, frustraties en boosheid bij veel jongeren; bij een deel van hen ook tot gedragsproblemen³. Leerlingen zochten volgens docenten in de periode na de lockdown vaker de grenzen op, waren onbeleefder geworden, onaardiger tegen elkaar en het werd lastiger om hen te motiveren. Storend gedrag als brutaal of boos zijn hoort bij de levensfase waarin jongeren zich bevinden. Echter wanneer jongeren blijvend ongewenst gedrag vertonen dat voor zichzelf en/of andere mensen storend is, en dit langer aanhoudt, wordt er gesproken over gedragsproblemen. Dit wordt ook wel externaliserend probleemgedrag genoemd. Docenten geven aan dat er in de periode na de corona lockdown sprake was van meer externaliserend gedrag door sommige jongeren, zoals agressie, woede-uitbarstingen, vandalisme en impulsief gedrag. Dit vervelende gedrag was tussen leerlingen onderling maar vooral naar de docenten toe. Dit is in de afgelopen jaren volgens docenten bij deze leerlingen weer afgenomen, en tendeeft thans weer naar het gedrag in de periode voor de corona lockdown. Dit geldt ook voor de nieuwe generatie leerlingen. Ook volgens wetenschappelijke studies zijn er aanwijzingen dat het externaliserend probleemgedrag inmiddels weer is afgenomen. Wel wordt verwacht dat bij een klein deel van de jongeren het probleemgedrag niet vanzelf terugveert na de coronacrisis en dat zij hier extra hulp bij kunnen gebruiken.

3 "Negatief gedrag van jongeren" op pagina 20
"Bijlage 1 Resultaten voorverkenning literatuur" op pagina 49

Impact lockdown op denken over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen

De corona lockdown heeft impact gehad op het denken van jongeren over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen⁴. Er heeft volgens wetenschappelijke studies deels een verschuiving plaatsgevonden van vijanddenken tussen groepen (ook wel 'horizontale' polarisatie genoemd) naar *vijanddenken richting de overheid* ('verticale' polarisatie). Jongeren zijn door de beperkende maatregelen in de coronacrisis hard getroffen, waarbij boosheid is ontstaan ten aanzien van de (democratische) overheid die vrijheden heeft ingeperkt. In de coronaperiode zijn jongeren daarnaast meer online gegaan en ontvankelijker geworden voor complotdenken, waarbij de overheid en instituties de schuld krijgen van problemen waar jongeren mee kampen. Dat speelde deels al voor corona, maar de lockdown heeft de onvrede hierover versterkt. De coronaperiode was daardoor een katalysator voor complot- en vijanddenken richting het systeem en de elite. Studies laten zien dat een deel van de jongeren ook nu nog de overheid minder of helemaal niet meer vertrouwen. Ook ervaren sommige jongeren blijvende meningsverschillen met familie of vrienden of spanningen in hun sociale omgeving. Ook is bij een deel van de jongeren het vertrouwen afgenomen in de daadkracht van politiek en overheid om problemen effectief aan te pakken. Door al deze ontwikkelingen zijn (sommige) jongeren gevoeliger geworden voor illiberaal en antidemocratisch denken. Tegelijkertijd was er op scholen minder tijd en ruimte voor (gast) lessen in burgerschapsvaardigheden. Scholen hadden als gevolg van corona-uitval al veel lesachterstanden opgelopen. Ze gaven daardoor prioriteit aan zogeheten kernvakken (Nederlands, Engels, wiskunde) en zouden geen lestijd

4 "Invloed internet en sociale mediagebruik op het democratisch denken van jongeren" op pagina 24
"Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties. Anti-overheidssentimenten en ontvankelijkheid voor complotdenken" op pagina 28
"Inlevingsvermogen / empathie van jongeren omtrent maatschappelijke problemen en andere groepen in de samenleving" op pagina 29
"Inlevingsvermogen / empathie omtrent maatschappelijke problemen en naar andere groepen" op pagina 42
"Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties" op pagina 44

willen besteden aan burgerschapslessen. De coronacrisis is tevens 'Pokon' geweest voor complottheorieën, racisme en vooroordelen en andere vormen van uitsluiting van groepen. Jongeren zijn bij hun zoektocht op internet naar antwoorden op vragen over problemen en identiteit in toenemende mate in aanraking komen met extreemrechtse denkbeelden en complottheorieën die kunnen leiden tot mogelijk extremistisch gedachtegoed. Ook in de jaren na de lockdown blijkt dit nog problematisch te zijn.

Docenten en jongerenwerkers herkennen dat de corona lockdown negatieve impact heeft gehad op het denken van jongeren over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen. Ook de huidige politiek draagt volgens hen niet bij het aan het vertrouwen van leerlingen in overheid, instituties en andere groepen door chaos, ruzies en polariserende uitspraken. Verder hebben ook de ouders belangrijke invloed op de opvattingen van jongeren over democratie, rechtsstaat, instituties en maatschappelijke problemen. Docenten zeggen regelmatig 'de ouders te horen' in wat leerlingen zeggen in de klas. Jongeren kunnen weliswaar beïnvloed worden door wat ze online zien, maar hoe vatbaar ze hiervoor zijn hangt wel af van wat ze thuis meekrijgen. Docenten en jongerenwerkers geven aan dat anti-overheid- én antidemocratische uitingen door leerlingen vlak na de corona lockdown over het algemeen heftiger waren dan nu nog het geval is. Er lijkt sprake van herstelvermogen als het gaat om openlijke uitingen. Maar onderhuids kan er nog van alles spelen. In de groeps gesprekken zeggen veel leerlingen dat zij democratie, instituties en politiek vage, abstracte termen vinden die bovendien voor hun (nog) niet relevant zouden zijn. Leerlingen vinden bovendien dat er in de politiek veel ruzie wordt gemaakt en er weinig daadkracht is. Sommige leerlingen geven aan dat het misschien beter zou zijn als een sterk persoon knopen doorhakt over wat er moet gebeuren in het land. Enkele leerlingen geven juist aan dat zij in de coronaperiode meer zijn gaan nadenken over hoe de overheid en instituties werken, en het dagelijks leven van jongeren kunnen beïnvloeden. Dit had dan vooral te maken met de vrijheidsbeperkende maatregelen door overheid en instituties tijdens de pandemie. De Grondwet en grondrechten lijken meer te leven bij leerlingen,

in het bijzonder de grondrechten over niet-discrimineren (artikel 1) en vrijheid van meningsuiting (artikel 7). Sommige leerlingen geven aan dat ze bij discussies in de klas over actuele thema's (bv. de demonstraties in Amsterdam voor Palestina) meer doordrongen raakten van het belang van grondrechten. Zoals het recht op demonstreren. Andere leerlingen benoemen het belang van grondrechten met een verwijzing naar hoe het kabinet probeerde om buiten het parlement om zaken geregeld te krijgen en de discussie over de spoedwet over asiel. Ook refereren sommige leerlingen aan de verkiezingen die hebben plaatsgevonden in Amerika. Daarbij ging het over thema's zoals immigratie en abortus. Ook dit (buitenlandse) nieuws prikkelt sommige jongeren om na te denken over grondrechten.

Docenten zeggen de interesse van leerlingen in democratie en rechtsstaat te willen vergroten door de begrippen concreet en relevant te maken met behulp van het bespreken van concrete, actuele maatschappelijke problemen. Een andere methode die docenten inzetten is om aan leerlingen uit te leggen wat democratie en burgerschap betekent en hoe zij daarin zelf een actieve rol kunnen spelen om dingen te veranderen, te beginnen in hun eigen omgeving. Volgens de geïnterviewde docenten werkt dit goed in de klassen.

Veranderend sociale media gebruik en impact op opvattingen over democratie en rechtsstaat

De tijd die jongeren online doorbrengen is in het afgelopen decennium nagevoeg verdubbeld⁵. Trendcijfers laten zien dat de coronapandemie een groot effect gehad heeft op de toegenomen schermtijd. In de lockdownperiode zijn jongeren ontvankelijker geworden voor wat zij online vinden aan identiteitsvormende informatie. Met daarbij een invloed van echokamers, influencers, desinformatie en complotdenken. Ook twee jaar na de lockdown is dit nog actueel. De online wereld is een platform voor de verspreiding van extremistische narratieven, complottheorieën en andere schadelijke ideologieën die jongeren kunnen beïnvloeden en radicaliseren. Desinformatie en misinformatie zijn in de afgelopen jaren fors toegenomen, en door nieuwe technieken bovendien moeilijker te herkennen. Uit studies blijkt dat jongeren zich veelal wel bewust zijn van het bestaan van mis- en desinformatie, maar dit vaak veel minder goed kunnen herkennen dan dat ze denken. Ook denken veel jongeren zelf geen nepnieuws (verder) te verspreiden terwijl dit in werkelijkheid wel het geval is. De toename van mis- en desinformatie is ondermijnend voor het functioneren van de democratische rechtsstaat omdat jongeren hierdoor minder goed zijn geïnformeerd over maatschappelijke issues, meer wantrouwen ontwikkelen naar overheid en democratische instituties en vatbaarder kunnen worden voor complottheorieën en racistische, ondemocratische of extremistische content. Ook empathie voor anderen en het kunnen verplaatsen in andere perspectieven of het meeleven met anderen, worden door des- en misinformatie, rabbit holes en echokamers ondermijnd. Het vermogen van jongeren om online informatie kritisch te evalueren en te onderscheiden tussen feit en fictie wordt daarom steeds belangrijker in het digitale tijdperk.

⁵ "Veranderend internet en social media gebruik" op pagina 21

"Veranderende omgang met – en impact van sociale media / internet" op pagina 33

"Veranderende omgang met – en impact van sociale media / internet" op pagina 39

Docenten en jongerenwerkers wijzen erop dat naast mis- en desinformatie ook het gebrek aan gezamenlijke bronnen problematisch kan zijn. De gemeenschappelijkheid aan nieuwsbronnen onder jongeren is afgenomen en blijft afnemen. Hierdoor ontstaan steeds meer onderlinge verschillen in de nieuwsfeiten, interpretaties en emoties die jongeren meekrijgen. Er kunnen dan verschillende waarheden ontstaan. Dat maakt gesprekken moeilijker in de klas. Jongeren kunnen het met elkaar oneens zijn over een maatschappelijk issue. Maar als er dan wel sprake is van dezelfde feiten waar zij zich op baseren dan is in ieder geval een gesprek te voeren over hoe je informatie interpreteert en weegt. Als de feiten en wat waar of niet waar is niet meer worden gedeeld, dan ontstaan er onbegrip en frustraties naar elkaar. Docenten en jongerenwerkers zeggen leerlingen kritischer te laten nadenken over vooral de bronnen die zij raadplegen. Zijn die betrouwbaar? Zijn er andere bronnen, en zeggen die hetzelfde of juist iets heel anders? Dit is volgens hen juist in de huidige tijd een belangrijke taak voor het onderwijs maar gebeurt nog te weinig. Een invloed gaat ook uit van influencers met polariserende meningen over man-vrouw verhoudingen en LHBTIQ+ onderwerpen. Docenten zeggen leerlingen vooral zelf kritisch te laten nadenken over waar dit gedachtegoed vandaan komt, dat werkt volgens hen beter dan boos te worden. Een ander genoemd probleem is het toegenomen online gamen waarbij het risico bestaat dat leerlingen via game platforms in contact kunnen komen met radicale, antidemocratische content. Leerlingen bevestigen dat zij inderdaad op sociale media waaronder games platforms racistische, gewelddadige of radicaal rechtse video's voorbij zien komen. Zij komen ook memes tegen die volgens hen 'op het randje' zijn: bijvoorbeeld memes over WOII of memes die bepaalde groepen belachelijk maken. Leerlingen wijzen ook op de commentsecties onder berichten op sociale media waarin zoektermen of links naar radicale content wordt geplaatst.

Het checken van de betrouwbaarheid van nieuwsbronnen is geen routine voor de meeste leerlingen. Leerlingen geven aan nog weinig les te hebben gehad in hoe je nepnieuws kunt herkennen, of hoe je factchecking moet doen. Tot slot, naast het gebruik van sociale media als informatiebron, zijn leerlingen zelf

ook actief op sociale media. Door hen worden soms sociale media berichten uitgewisseld die eigenlijk niet door de beugel kunnen. Het online - en offline domein vloeien steeds meer samen. Dat betekent dat irritaties of conflicten tussen jongeren die offline zijn ontstaan ook online worden uitgevochten, en vice versa. Belangrijk is daarom dat leerlingen beter leren nadenken over de consequenties van hun schrijfstijl of gedrag op sociale media.

Spanningen tussen leerlingen; botsing van grondrechten

Het bespreken van de oorlog in Gaza (in etnisch-cultureel gemengde klassen) ligt volgens docenten moeilijk. Daarnaast liggen momenteel vooral LHBTQ-gerelateerde onderwerpen erg gevoelig bij veel leerlingen, en is het lastig om deze bespreekbaar te maken in de klas. Op scholen met een etnisch-cultureel gemengde scholierenpopulatie valt het volgens docenten op in lessen over de Grondwet dat leerlingen zonder migratieachtergrond prioriteit geven aan grondwetartikel 7 (vrijheid van meningsuiting) en leerlingen met migratieachtergrond aan grondwetartikel 1 (niet discrimineren). Dat kan soms heftig botsen tussen leerlingen⁶. Maar er kan ook sprake van zijn dat leerlingen zich juist niet durven te uiten omdat ze bang zijn voor reacties van andere leerlingen uit de klas. Het valt docenten verder op dat leerlingen zich meer dan voor de coronaperiode op de oppervlakte houden om hun mening te uiten over maatschappelijke thema's. De cancelcultuur leeft momenteel heftig onder jongeren: *"Jongeren cancelen elkaar online heel makkelijk. Dit geeft ook uitsluiting tussen jongeren onderling. Offline zie je dat jongeren minder durven te zeggen uit angst om uitgesloten uit de groep te worden."* Leerlingen wijzen zelf ook op het risico van 'gecanceled' worden als je (vooral online) uitspraken doet over onderwerpen die gevoelig liggen. Jongeren zouden overgevoelig zijn geworden voor meningen die hun kunnen kwetsen of waar ze het niet mee eens zijn. Daardoor durft niet iedereen meer te zeggen wat hij of zij werkelijk vindt. Volgens docenten

6 "Spanningen tussen leerlingen; botsing van grondrechten" op pagina 30

"Inlevingsvermogen/empathie naar mensen met een andere mening, of naar andere groepen in de samenleving" op pagina 43

"Grondwet en grondrechten" op pagina 45

speelt dit vooral in het vwo: leerlingen zijn er gevoeliger geworden dat groepen niet gekwetst mogen worden, in plaats van dat de vrijheid van meningsuiting belangrijker wordt gevonden. Aan deze ontwikkeling kleeft ook een mogelijk nadeel: leerlingen durven hun mening minder snel te geven uit angst voor racist te worden uitgemaakt. *"De lat voor wat kwetsend is, ligt soms redelijk laag, wat betekent dat ze veel om de gekwetste groep geven en vrijheid van meningsuiting minder interessant vinden."*

Conclusies en aanbevelingen

Op basis van de onderzoeksresultaten identificeren we drie kernbevindingen:

1. De corona lockdown heeft voor (een deel van de) jongeren negatieve impact gehad op sociaalemotionele ontwikkeling, sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie. Ook heeft een veranderende omgang plaatsgevonden met sociale media/internet. Jongeren zijn ten tijde van de pandemie bovendien vaker online gegaan om te zoeken naar antwoorden op vragen over hun problemen en identiteit. Hierdoor is een deel van de jongeren extra gevoed door online content met radicaal en ondemocratisch gedachtegoed. Deze ontwikkelingen wijken af van eerdere cohorten jongeren. Het gaat hierbij echter eerder om een versnelling van al langer bestaande trends dan van nieuwe ontwikkelingen. De lockdown periode is een mediërende, katalyserende gebeurtenis geweest die ontwikkelingen heeft versterkt, en niet zozeer een oorzaak van de problemen. Dat is vooral terug te zien bij ontwikkelingen op de gebieden sociale media en verregaande individualisering.
2. Veel negatieve gevolgen van de lockdown periode lijken inmiddels te zijn afgenomen. Typische gevolgen van de coronamaatregelen zoals het externaliserend probleemgedrag lijken te herstellen. Dit geldt vooralsnog minder of niet voor verminderde emotionele empathie en inlevingsvermogen naar anderen; afgenomen vertrouwen in democratie en rechtsstaat; en de impact van sociale media mediagebruik zoals de ondermijnende werking van desinformatie en het ontstaan van parallelle werkelijkheden

(gesprek voeren wordt steeds moeilijker als gevolg van verschillende bronnen voor wat de 'waarheid' is).

3. Het herstellen van empathie is voorwaardelijk voor zowel de educatie over democratie en rechtstaat als voor duurzame betrokkenheid bij abstracte begrippen als democratie en rechtstaat. Uit het onderzoek blijkt immers dat de verschillende verschijningsvormen van empathie (het kunnen verplaatsen in het perspectief van een ander, het meevoelen met emoties van anderen en vaardigheden als actief luisteren) belangrijk zijn voor het functioneren van de democratische rechtsstaat. Een afname van empathie kan een bedreiging zijn voor de sympathie voor democratie en rechtsstaat en/of participatie aan de democratie en rechtsstaat. In de coronaperiode zijn de cognitieve en emotionele empathie bij jongeren onder druk komen te staan mede omdat zij minder in aanraking kwamen met andere perspectieven of emoties van anderen, en minder mogelijkheden hadden om met anderen mee te voelen en hen te steunen. Cognitieve en emotionele empathie bij jongeren staat óók onder druk door verhoogde blootstelling aan desinformatie, influencers en gewelddadige games. Dit kwam vaker voor tijdens de coronacrisis maar lijkt ook onderdeel te zijn van een lange termijntrend van een veranderend gebruik van internet / sociale media.

Op basis van de kernbevindingen kunnen de volgende aanbevelingen worden gedaan om aandacht aan te geven binnen het educatieve werk van de Anne Frank Stichting:

- Educatie kan een belangrijke rol spelen bij het vergroten van empathie. Empathie vergroten door persoonlijke verhalen is een belangrijk element in de educatieve werkwijze van de Anne Frank Stichting. De bevindingen suggereren dat het bevorderen van empathie onderdeel moet zijn/blijven van de educatieve aanpak van de Anne Frank Stichting.
- Binair denken over de samenleving / andere groepen. Het veranderend gebruik van internet en sociale media is van invloed op het denken van jongeren over democratie en over groepen met andere achtergronden en/of opvattingen. Nepnieuws, rabbit holes en echokamers hebben impact op

het vermogen van jongeren om verschillende perspectieven te begrijpen en kritisch na te denken over maatschappelijke thema's. Ook wordt hierdoor het vertrouwen van jongeren in de overheid, politiek en democratische instituties ondermijnd. Het is daarom belangrijk dat jongeren worden aangemoedigd om kritisch na te denken over de informatie die ze online tegenkomen; hoe mechanismen van des- en misinformatie werken (waaronder de rol van algoritmes, echokamers en influencers); hoe als gevolg hiervan vooroordelen, stereotypen, antisemitisme, discriminatie en uitsluiting tot stand komen; en hoe online mechanismen een rol spelen bij ondermijnen van de democratische rechtsstaat. Kritisch media gebruik zou onderdeel kunnen zijn / moeten blijven van het educatief materiaal van de Anne Frank Stichting.

- De verspreiding van nepnieuws, mis- en desinformatie evenals het gebruik van uiteenlopende informatiebronnen draagt eraan bij dat jongeren 'parallele waarheden' hebben. De gemeenschappelijkheid aan nieuwsbronnen onder jongeren is afgenomen. Hierdoor ontstaan steeds meer onderlinge verschillen in de nieuwsfeiten, interpretaties en emoties die jongeren meekrijgen. Er kunnen dan verschillende waarheden ontstaan. Dat maakt gesprekken moeilijker in de klas. Mogelijk kan binnen het educatieve werk voor deze mechanismen extra aandacht worden besteed om zo meer onderling begrip te creëren tussen jongeren.
- Onvrede van jongeren over de overheid en politiek die weinig doet of niet in staat is om maatschappelijke problemen op te lossen; en ontvankelijkheid van leerlingen voor 'sterk leiderschap' dat wel knopen kan doorhakken bij maatschappelijke problemen. Vergroot bij jongeren het besef van zowel het belang als de kwetsbaarheid van de democratie en de rechtsstaat en de consequenties van illiberale bestuursvormen. Veel leerlingen ervaren democratie, rechtsstaat, instituties bovendien als abstracte begrippen. Interesse kan mogelijk worden vergroot door deze begrippen concreet en relevant te maken met behulp van het bespreken van concrete, actuele maatschappelijke problemen.

- Er heeft deels een verschuiving plaatsgevonden van vijanddenken tussen groepen ('horizontale' polarisatie) naar vijanddenken richting de overheid ('verticale' polarisatie). De corona lockdown heeft dit proces versneld. Beide vormen van polarisatie hebben impact op het denken van jongeren over democratie en rechtsstaat. Voor het ontwikkelen van een educatieve aanpak is het goed om zich te realiseren dat beide vormen van polarisatie naast elkaar bestaan, en kennis te nemen van onderliggende mechanismen en contexten.
- Jongeren leven steeds meer in eigen bubbels, zowel online als offline. Sommige jongeren lijken daardoor minder betrokkenheid of interesse te hebben ten aanzien van maatschappelijke thema's en andere groepen in de samenleving. Ook vanwege toegenomen individualisering in de samenleving. Op het niveau van de klas speelt deze ontwikkeling ook: sommige jongeren focussen zich meer op zichzelf en op hun vriendengroepen dan voor de coronaperiode, en lijken zich minder te interesseren voor andere leerlingen op hun school of klas.
- Tolerantie onder jongeren naar meningen van anderen lijkt te zijn afgenomen. Polarisation en wij-zij denken zijn toegenomen. Hierdoor kunnen discussies hoog oplopen. Het innemen van een neutrale positie is lastiger geworden. Dat uit zich ook online: jongeren dempen anderen online of cancelen anderen online. Dit heeft ook tot gevolg dat jongeren angst hebben om door leeftijdsgenoten te worden 'gecanceled', en zich daardoor minder durven te uiten.
- Wees ervan bewust dat bij het tonen van empathisch gedrag ook opvoeding en de thuissituatie een rol spelen. Empathie leren jongeren thuis (of niet). Ouders spelen ook een belangrijke rol bij het overdragen van maatschappelijke – en politieke overtuigingen en burgerschap.

1 Inleiding

1.1. Aanleiding onderzoek

Jongeren in de leeftijdsgroep 15-22 jaar hebben de corona lockdown in de jaren 2020-2022 meegemaakt. Deze jongeren hebben gedurende 2,5 jaar een sociaal leerproces gemist: minder goed sociale competenties kunnen opdoen (op school, met vrienden, sporten, uitgaan); en minder ervaringen opgedaan met het begrensd worden. In diverse maatschappelijke velden hebben zich in de jaren na de lockdown problemen voorgedaan die voor de coronaperiode minder zichtbaar waren. De corona lockdown heeft voor (een deel van de) jongeren negatieve impact gehad op sociaalemotionele ontwikkeling, het ontwikkelen van sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie; psychologische schade en frustraties/boosheid als gevolg van isolement en eenzaamheid. Jongeren laten (al dan niet tijdelijk) vaker leer- en gedragsproblemen zien. Ook is sprake van een veranderende omgang met sociale media/internet. Deze ontwikkelingen kunnen een negatieve impact hebben op onder meer het opdoen van relevante kennis en vaardigheden op het gebied van democratisch burgerschap; en hebben mogelijke gevolgen voor het educatieve werk van de Anne Frank Stichting (zoals lesmateriaal en workshops over onder andere Anne Frank, de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust, antisemitisme en vooroordelen).

De Anne Frank Stichting heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om onderzoek uit te voeren naar de gevolgen van de corona lockdowns op jongeren die ten tijde van de lockdowns 11 tot 18 jaar waren én naar trends in problemen van jongeren op diverse domeinen voor, tijdens en na de coronaperiode die mogelijk relevant kunnen zijn voor het educatieve werk van de Anne Frank Stichting.

1.2. Opzet van het onderzoek

Het onderzoek bestond uit drie fasen:

1. Voorverkenning beschikbare literatuur.
2. Uitgebreide literatuurstudie.
3. Interviews met docenten, leerlingen en experts.

Fase 1 voorverkenning beschikbaarheid relevante literatuur (september-december 2023)

Fase 1 betrof een voorverkenning van de beschikbaarheid van relevante literatuur en online bronnen op de relevante domeinen (sociaal/pedagogisch, onderwijs, zorg/psychologie, veiligheid/criminaliteit/radicalisering/polarisatie).

Fase 2 uitvoering literatuurstudie (maart-juni 2024)

In fase 2 hebben de onderzoekers de literatuur uit fase 1 nader aangevuld, geanalyseerd en onderbouwd, ook met internationale literatuur. De bevindingen van de literatuurstudie zijn beschreven in een tussenrapportage met een voorlopige beantwoording van de onderzoeksvragen. Conclusies die op basis van de literatuurstudie kunnen worden getrokken hebben kortom betrekking op de corona lockdown periode en de eerste anderhalf jaar erna.

Fase 3 Interviews (augustus-december 2024)

Om de bevindingen in de literatuurstudie nader te duiden en van context te voorzien hebben de onderzoekers veertien diepte-interviews afgenomen: tien docenten op acht verschillende scholen en met vier jongerenwerkers. Ook zijn gesprekken gevoerd met 44 leerlingen op acht scholen. De gesprekken met docenten en jongerenwerkers vonden één op één plaats (meestal fysiek op locatie, in drie gevallen online). De gesprekken met leerlingen vonden fysiek op locatie plaats door middel van groepsgesprekken. We hebben gestreefd naar diversiteit in opleidingsniveaus, onderbouw of bovenbouw, leerlingpopulatie (homogeen of heterogeen), regio. Locaties scholen: Amsterdam, Leiden, Voorburg, Bergen op Zoom, Almelo, Velsen-Zuid en Meppel. Type scholen: Vmbo, Havo, Vwo/Gymnasium.

1.3. Onderzoeksvragen

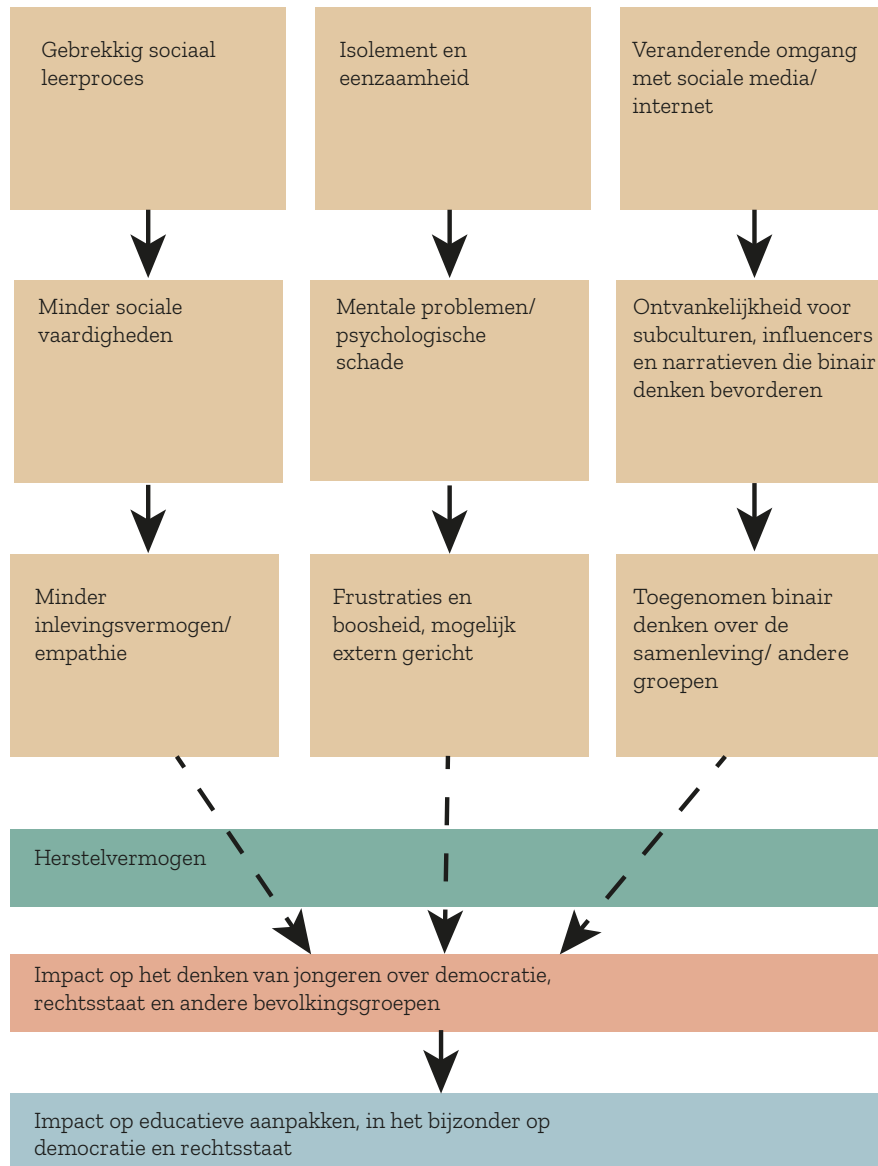
In het onderzoek stonden de volgende vragen centraal:

- Algemeen (voorverkenning): wat is bekend over de trends in problemen van jongeren op relevante domeinen: sociaal/pedagogisch; onderwijs; zorg/psychologie; veiligheid/criminaliteit/ radicalisering/polarisatie met deze jongeren? Wijken deze ontwikkelingen af van eerdere cohorten jongeren?
- Verdiepend onderzoek: wat zijn trends in problemen van jongeren en is er sprake van herstel op de volgende thema's:
 - Mentale en gedragsproblematieken: gebrekkig sociaal leerproces, minder sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie, psychologische schade, frustraties, boosheid.
 - Veranderende omgang met sociale media/internet. Context: toegenomen aanbod en ontvankelijkheid van jongeren voor narratieven die binair denken over de samenleving bevorderen.
- Wat is hiervan de impact op het denken van jongeren over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen?
- Wat betekent dit voor educatieve aanpakken voor deze jongeren, in het bijzonder op democratie en rechtsstaat?

'Herstelvermogen van jongeren'

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen zijn de onderzoekers ook nagegaan wat thans bekend is over een mogelijk 'herstelvermogen' van jongeren in de jaren na de lockdown ten aanzien van geconstateerde problemen. Nemen empathische gevoelens weer toe, nu jongeren weer normale sociale interacties hebben? Zijn de jongeren nog net zo ontvankelijk voor extreem / ondemocratisch gedachtengoed als tijdens de corona lockdown? Is blootstelling aan extreem gedachtengoed blijvend onderdeel van het sociale media/internetgebruik van jongeren?

De onderzoeksvragen worden gevisualiseerd in het onderstaande schema.

2 Resultaten literatuurstudie

In dit hoofdstuk komen achtereenvolgens de volgende thema's aan de orde:

1. Bevindingen voorverkenning (fase 1). Zie ook het uitgebreider overzicht van de voorverkenning in bijlage 1).
2. Bevindingen literatuurstudie (fase 2).

2.1. Bevindingen voorverkenning

De voorverkenning van relevante literatuur (zie bijlage 1 voor de bronnen die zijn gebruikt in de voorverkenning) laat zien dat er inmiddels een behoorlijk aantal studies beschikbaar is met betrekking tot trends van problemen van jongeren op de domeinen sociaal/pedagogisch; onderwijs; zorg/psychologie; veiligheid/criminaliteit/ radicalisering/polarisatie. Als gevolg van de coronapandemie en de lockdown zijn tal van problemen op mentaal gebied bij jongeren toegenomen. Tegelijkertijd heeft deze groep minder de kans gehad op socialisering van opvattingen en gedrag. Als gevolg van de corona lockdown was er voor (een deel van de) jongeren een negatieve impact was op sociaalemotionele ontwikkeling, het ontwikkelen van sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie; psychologische schade en frustraties/boosheid als gevolg van isolement en eenzaamheid. Ook was sprake van een veranderende omgang met sociale media/internet. Deze ontwikkelingen wijken af van eerdere cohorten jongeren. Uit de wetenschappelijke literatuur over voedingsbodems voor radicalisering, uitsluiting en extremisme weten we dat mentale problemen een gebrek aan socialisering bij jongeren hiervoor risicofactoren zijn. Jongeren zijn ten tijde van de pandemie bovendien vaker online gegaan om te zoeken naar antwoorden op vragen omtrent hun problemen en identiteit. Hierdoor is een deel van de jongeren extra gevoed door online content met radicaal en ondemocratisch gedachtegoed. Hierbij speelt ook een rol de opkomst van influencers en de aanwezigheid van allerlei online communities en subculturen die op zichzelf niet extremistisch zijn, maar wel een gateway kunnen zijn naar vindplaatsen van extremistisch gedachtegoed.

Impact op sociaalemotionele ontwikkeling en fysieke en mentale gevolgen

- **Sociaalemotionele ontwikkeling.** Het ontwikkelen van sociale vaardigheden is voor jongeren op een laag pitje komen te staan gedurende de coronacrisis. Tijdens de lockdown lieten jongeren, in vergelijking met de jaren daarvoor een afname zien in empathie, ofwel het meevoelen met anderen. Zij hadden ook minder mogelijkheden voor pro-sociale acties zoals iets goed doen voor een ander of steun bieden aan vrienden.
- **Leerachterstanden.** Jongeren hebben achterstanden opgelopen met school of studie of hebben veel belangrijke levensgebeurtenissen, zoals overgangsmomenten, gemist.
- **Ontwikkeling identiteit.** Het contact met leeftijdgenoten is voor jongeren belangrijk voor het ontwikkelen van hun eigen identiteit. Dat wil zeggen dat jongeren moeten ontdekken wie ze zijn, wat ze leuk vinden en wat zij belangrijk vinden in het leven. Door het gebrek aan sociale contacten met leeftijdgenoten is ook dit ontwikkelen van de eigen identiteit in de coronaperiode belemmerd. Een gevolg hiervan is dat jongeren in de lockdown meer ontvankelijk zijn geworden voor wat zij online vinden aan identiteitsvormende informatie, met daarbij invloed van echokamers, influencers, desinformatie en complotdenken.
- **Eenzaamheid.** De coronamaatregelen beperkten het sociale leven door online les, werken op afstand en doordat afspreken met vrienden lastiger was. Sommige jongeren merken hier nu nog de gevolgen van. Bijvoorbeeld omdat ze minder vrienden hebben, eenzaam zijn, of zich ongemakkelijk voelen in sociale situaties.
- Door van buitenaf opgelegde coronamaatregelen konden jongeren hun gevoel van **autonomie** en de mogelijkheid om *eigen keuzes* te kunnen maken minder ontwikkelen. Dat vertaalt zich in gevoelens van machteloosheid en apathie; het gevoel overbelast te zijn; minder aanpassingsvermogen van jongeren; meer sociaal-angstige jongeren.
- **Fysieke en mentale gevolgen.** De coronacrisis heeft een negatieve invloed gehad op de fysieke en mentale gezondheid van jongeren. Jongeren zijn minder gaan bewegen, ongezonder gaan eten en hadden vaker last hadden

van klachten als depressie, angsten en eenzaamheid. Mentale gevolgen van de lockdown komen thans nog veel voor bij jongeren. Op basis van een meta reviewstudie blijkt dat het aantal opnames onder jongeren voor een depressie of angststoornis bijna is verdubbeld ten opzichte van voor de coronacrisis. Gemiddeld rapporteert één op de vier jongeren depressieve klachten en is één op de vijf angstig.

Impact op gedrag

- **Negatieve impact op het gedrag van jongeren** is vastgesteld vooral in de jaren ná de lockdown, dus nadat jongeren zijn teruggekeerd naar school en weer mogen uitgaan en sporten. Experts concluderen dat coronacrisis bij een deel van de jongeren heeft geleid tot gedragsproblemen. Jongeren zijn na de pandemie meer de grenzen gaan opzoeken dan ervoor. Op school zien docenten een verandering in gedrag, bijvoorbeeld onverschilligheid, ruzies, maar ook verminderde mentale gezondheid. In gemeenten en in de media zijn er signalen dat er op school en bij het uitgaan ook meer sprake is van probleemgedrag onder jongeren. Het opzoeken van grenzen door jongeren is een normaal onderdeel van hun ontwikkeling, echter daarbij leren jongeren van elkaar en van de ervaringen van oudere jongeren. Dat normale leerproces heeft twee jaar stilgelegen waardoor belangrijke kennis over sociale omgangsvormen zijn gemist. Ook externaliserend probleemgedrag, zoals opstandig groepsgedrag, is toegenomen.

Impact op denken over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen

- Op scholen was minder tijd en ruimte voor **(gast)lessen in burgerschapsvaardigheden**. Scholen hadden als gevolg van corona-uitval al veel lesachterstanden opgelopen. Ze gaven daardoor prioriteit aan zogeheten kernvakken (Nederlands, Engels, wiskunde) en zouden geen lestijd willen besteden aan burgerschapslessen.
- **Veranderend beeld politiek en maatschappij.** Sommige jongeren zeggen een ander beeld te hebben gekregen van de politiek en maatschappij als gevolg van de lockdown. Zij vertrouwen de overheid minder of helemaal

niet meer. Ook ervaren jongeren blijvende meningsverschillen met familie of vrienden of spanningen in hun sociale omgeving.

- **Online invloed op ontvankelijkheid voor extremisme en ondemocratische ideeën.** Sinds de coronaperiode hebben jongeren veel thuisgezeten en veel tijd gehad om op sociale media te zitten. De coronacrisis is 'Pokon' geweest voor complottheorieën, racisme en vooroordelen en andere vormen van uitsluiting. Maar ook het anti-overheidssentiment is steeds meer toegenomen. Jongeren kunnen bij hun zoektocht op internet naar antwoorden op vragen omtrent hun problemen en identiteit in aanraking komen met extreemrechtse denkbeelden en complottheorieën die kan leiden tot mogelijk extremistisch gedachtegoed.
- Het **wantrouwen naar de overheid** is toegenomen tijdens de coronapandemie, maar is daarna niet meer verdwenen. Een deel van de jongeren ervaart een gebrek aan toekomstperspectief, er is bij hen sprake van frustratie en wanhoop, en somberheid over hun toekomst. Deze jongeren vinden dat de overheid schuldig is aan de problemen die zij daardoor ervaren. Dat speelde deels al voor corona, maar de lockdown heeft de onvrede hierover versterkt. Jeugdprofessionals zagen de opstelling van vooral de jongste groepen jongeren veranderen. Ze hebben minder respect voor autoriteit en gezag; voor de politie, maar ook in de klas.
- **Ontvankelijkheid voor ondemocratisch gedachtegoed.** Het vertrouwen van jongeren in de daadkracht van de overheid en politiek om problemen effectief aan te pakken staat onder druk. De groep 18-24 jarigen zegt bovengemiddeld vaak dat als gevolg van de coronacrisis hun vertrouwen in de daadkracht van politiek en overheid is afgenomen. Daarbij is zorgwekkend dat de groep 18-24 jarigen in 2021 een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken heeft ontwikkeld dan in 2019. Jongeren zijn door de beperkende maatregelen in de coronacrisis extra getroffen, waarbij boosheid is ontstaan ten aanzien van de (democratische) overheid die vrijheden heeft ingeperkt. Hierdoor zijn (sommige) jongeren gevoeliger geworden voor illiberaal en antidemocratisch denken.

2.2. Bevindingen verdiepende literatuurstudie

Mentale problemen/ psychologische schade

Uit de voorverkenning kwam naar voren dat isolatie en eenzaamheid tijdens de coronalockdown heeft bijgedragen aan mentale problemen / psychologische schade bij jongeren. Internationale literatuurstudies die we hebben bekeken laten zien dat dit ook geldt voor jongeren in andere landen. Tevens constateren we dat een toename van mentale problemen bij jongeren niet is gestart in de lockdown periode, maar dat al langere tijd sprake is van een zorgelijke trend. De mentale gezondheid van jongeren staat onder druk als gevolg van meerdere ontwikkelingen of factoren: prestatiedruk, middelengebruik, armoede, sociale media én de gevolgen van de corona lockdown.

Gebrekkig sociaal leerproces/ gebrek aan empathie

In de voorverkenning werd bevestigd dat jongeren tijdens de coronalockdown een deel van hun sociaal-emotionele ontwikkeling hebben gemist, met als gevolg minder kennis over (gewenste) sociale omgangsvormen, minder leerervaringen en correctie door leeftijdsgenoten, oudere jongeren en volwassenen. Ongewenst, grensoverschrijdend gedrag kwam daardoor na de lockdown vaker voor. We hebben uit de literatuur (nog) niet kunnen opmaken of en in hoeverre dit effect momenteel nog na-ijlt, of dat sprake is van herstel.

Een aspect van de sociaal-emotionele ontwikkeling is *empathie* (Baiano et al., 2022; Davis, 1980; Lawrence et al., 2004; Van de Groep et al., 2020). Uit de voorverkenning bleek dat jongeren tijdens de lockdown, in vergelijking met de jaren daarvoor, een afname lieten zien in empathie, ofwel het meevoelen met anderen. Zij hadden ook minder mogelijkheden voor pro-sociale acties zoals iets goed doen voor een ander of steun bieden aan vrienden. Uit de internationale literatuurstudies die we hebben bekeken blijkt dat een verfijning gewenst is m.b.t. verschillende dimensies van het begrip empathie, en dat de

gevolgen van de corona lockdown niet eenduidig zijn voor de diverse dimensies. Empathie bestaat uit cognitieve en emotionele componenten, en soms wordt sociale empathie (sociale vaardigheden) hier als derde component aan toegevoegd. *Cognitieve empathie*, of wel perspective taking gaat over de mate waarin iemand zich kan verplaatsen in het perspectief van de ander. Het gaat hier om het begrijpen van de gedachten en overtuigingen van de ander, door zijn of haar invalshoek in te nemen (Van de Groep et al., 2020; Healey & Grossman, 2018). Dit wordt ook wel theory of mind (ToM) genoemd (Brüne & Brüne-Cohrs, 2006). *Emotionele empathie*, of wel empathic concern gaat over de mate waarin iemand gevoelens van compassie, warmte en zorg voor een ander voelt (Van de Groep et al., 2020). Het gaat over het meevoelen van de emoties van anderen, of het vanuit emotie reageren op de psychologische toestand van een ander. Dit wordt ook wel affectieve empathie genoemd. *Sociale empathie* zijn vaardigheden als actief luisteren, samenwerken, delen en beurten afwisselen in een gesprek (Lawrence et al., 2004).

Uit onderzoek naar de gevolgen van de corona lockdown op empathie zijn geen eenduidige resultaten voortgekomen (Baiano et al., 2022; Van de Groep et al., 2020; Orben, Tomova & Blakemore, 2020; Yang et al., 2023; Galang, Johnson & Obhi, 2021; Petrocchi et al., 2021; Ma & Wang, 2021; Siste et al., 2021). Emotionele empathie zou zijn afgenomen doordat jongeren emotioneel meer op zichzelf waren gefocust tijdens de lockdown. Ook zijn er minder momenten waarop jongeren met andere mensen buiten het huishouden om contact kunnen leggen, waardoor zij minder mogelijkheden hebben om met anderen mee te voelen en hen te steunen. Een volgende verklaring die in onderzoek wordt gegeven voor een afname van emotionele empathie bij jongeren is een verhoogde blootstelling aan desinformatie en gewelddadige games, wat vaker voorkwam tijdens de coronacrisis. Ander onderzoek laat daarentegen weer zien dat na het eerste jaar van de coronacrisis de cognitieve empathie is verbeterd, omdat dit bijdraagt aan het beter kunnen omgaan met de regels en beperkingen van de coronacrisis. Het gaat hierbij dan eerder om inlevingsvermogen naar het hoe en waarom van de regels dan empathie naar andere individuen (Baiano et al.,

2022). Er zijn dus wisselende resultaten gevonden over de impact van de coronacrisis op de ontwikkeling van empathie bij jongeren. Overkoepelend gezien zijn er aanwijzingen dat wat betreft de ontwikkeling van cognitieve empathie zich weinig problemen voordoen. Wel is er in een aantal studies een afname gezien in emotionele empathie evenals de sociale vaardigheden van empathie bij jongeren. Echter, de meeste studies naar effecten van de coronacrisis op empathie zijn gedaan tijdens de coronacrisis, niet duidelijk uit de literatuur is vooralsnog of de gevonden effecten ook na de coronacrisis standhouden.

Empathie en waardering voor de democratische rechtsstaat

In een democratie zijn niet alleen de democratische wetten en instituties van belang, maar ook de mate waarin burgers de democratische waarden als vrijheid, gelijkheid en solidariteit internaliseren en uitdragen. De Council of Europe (2021) beschrijft meerdere methodes om competenties aan te leren die hiervoor nodig zijn, waarbij in het bijzonder het onderwijs een belangrijke rol zou moeten spelen. Eén van de genoemde competenties is het aanleren van meer *empathie*. Een tekort aan empathie kan namelijk risicovol zijn, aangezien dit een bedreiging kan zijn voor de democratie (o.a.: Council of Europe, 2021). Zo blijkt dat de mate van empathie bij individuen in grote mate van invloed is op het al dan niet steunen van de democratische waarden. Dit komt doordat empathie een grote mate van inleving en betrokkenheid met anderen inhoudt, wat goed overeenkomt met de democratische idealen. Het is daarom van belang te monitoren in hoeverre de mate van empathie zich ontwikkelt bij jongeren, en hierbij in educatieve programma's mee rekening te houden.

Negatief gedrag van jongeren

Storend gedrag als brutaal of boos zijn, hoort bij de levensfase van jongeren. Echter, wanneer jongeren regelmatig ongewenst gedrag vertonen dat voor zichzelf en/of andere mensen storend is, en dit enkele maanden aanhoudt, wordt er gesproken over gedragsproblemen (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (a)). Dit ongewenste gedrag kan bijvoorbeeld zijn: dwars en opstandig gedrag, antisociaal gedrag (zoals liegen, stelen, of spijbelen), agressief gedrag (zoals pesten, of vechten), maar ook wanneer iemand lichtgeraakt is en driftig wordt, of anderen opzettelijk ergert. Dit wordt ook wel externaliserend probleemgedrag genoemd (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (a)).

Gedragspsycholoog Pont is in 2022 langs bijna 100 scholen geweest om hun ervaringen te horen over onder andere het gedrag van hun leerlingen (Van Amerongen, 2023). Hij ziet dat op bijna alle scholen zorgen zijn over het gedrag van leerlingen. Bijvoorbeeld leerlingen zijn onbeleefder geworden, doen onaardig tegen elkaar en het is lastiger geworden hen te motiveren. Leerlingen hebben een deel van hun socialisatieproces gemist; juist op deze leeftijd is het erg belangrijk dat jongeren veel samen zijn, omdat ze van elkaar kunnen leren en hun sociale vaardigheden kunt ontwikkelen. Doordat jongeren dit voor een aantal jaar grotendeels zijn misgelopen, kunnen er problemen ontstaan in deze sociale vaardigheden en het gedrag van jongeren. Echter, nog onduidelijk is in hoeverre deze negatieve gedragingen ook momenteel nog aan de orde zijn, of inmiddels zijn verdwenen door de genormaliseerde mogelijkheden voor socialisatie in de afgelopen twee jaar.

Uit onderzoek van de Universiteit Utrecht en het Trimbos-instituut blijkt dat de gedragsproblemen zijn toegenomen. Bij meisjes uit het voortgezet onderwijs zijn de gedragsproblemen in 2021 toegenomen ten opzichte van 2017; van 11,7 naar 18,1 procent. In 2022 zijn deze problemen relatief gelijk gebleven. Bij jongens uit het voortgezet onderwijs is eveneens sprake van een toename van gedragsproblemen in deze periode. Ook het (online) pestgedrag is toegenomen

in 2022 ten opzichte van 2017, bij jongens en meisjes uit het voortgezet onderwijs. Verder zegt ruim driekwart van de schoolleiders dat de coronacrisis veel invloed heeft gehad op de impulsbeheersing en emotieregulatie van jongeren, evenals hun concentratievermogen. Bijna alle schoolleiders geven aan dat de coronacrisis veel invloed heeft gehad op de motivatie en werkhouding van jongeren (Stevens et al., 2023).

Het Nederlands Jeugdinstituut meldt dat via verschillende gemeenten en media signalen zijn binnengekomen dat er op school en tijdens het uitgaan in het jaar na de lockdown meer sprake is van probleemgedrag bij jongeren (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (b)). De lockdown kan ervoor hebben gezorgd dat jongeren bepaalde omgangsvormen niet hebben aangeleerd. Dit zou bijdragen aan externaliserend probleemgedrag, zoals opstandig groepsgedrag. Sommige scholen geven aan dat meer leerlingen moeite ervaren met de groepsdynamiek en contact maken met anderen. Ook is het moeilijker geworden voor docenten om orde te houden. Het is normaal voor jongeren in deze levensfase om grenzen op te zoeken, maar er moeten ook mensen zijn die deze grenzen aangeven en er moeten mensen zijn van wie zij kunnen leren.

Al met al zijn er dus meerdere signalen dat het probleemgedrag bij jongeren is toegenomen als gevolg van de coronacrisis (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (b); Stevens et al., 2023; Van Amerongen, 2023), maar veel harde cijfers over deze ontwikkeling ontbreken. Ook is het de vraag of deze gedragsproblemen blijvend zijn, of weer verdwijnen. Er zijn aanwijzingen dat het probleemgedrag afneemt, doordat de structuur van voor corona weer terug is (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (b)). Wel kan worden verwacht dat er ook jongeren zullen zijn bij wie het probleemgedrag niet vanzelf terugveert na de coronacrisis en hier extra hulp bij kunnen gebruiken (Nederlands Jeugdinstituut, 2024 (b)).

Veranderend internet en social media gebruik

Veranderend internet en sociale media gebruik

In de moderne wereld zijn jongeren meer verbonden dan ooit tevoren: het internet speelt hierin een centrale rol. Het is een levendig sociaal landschap waarin jongeren hun identiteit vormgeven, allerlei verbindingen leggen, zichzelf uiten en hun stem laten horen. Sociale media, online communities en platformen, games, digitale nieuwsbronnen en streamingdiensten maken in grote mate deel uit van de dagelijkse leefwereld van Nederlandse jongeren. Inmiddels is een breed scala aan studies beschikbaar naar de effecten en invloed van de online leefwereld op jongeren. In Nederland gebruiken vrijwel alle jongeren (96%) tussen de 12 en 25 jaar het internet (CBS, 2020). De tijd die deze jongeren online doorbrengen is in het afgelopen decennium nagenoeg verdubbeld, iets wat wereldwijd een trend is (VNG, 2023). Trendcijfers laten zien dat de Coronapandemie een groot effect gehad heeft op deze toenemende schermtijd. Het internetgebruik van jongeren bestaat hierbij met name uit sociale media als WhatsApp, Tiktok, BeReal, Snapchat en Instagram. Gemiddeld besteden jongeren in Nederland 2,5 uur per dag aan hun sociale media (TeamAlert, 2023) en heeft 97% van de Nederlandse jongeren een account bij één of meerdere sociale netwerken (CBS, 2020). De Universiteit Utrecht en het Trimbos Instituut hebben trends onder jongeren in kaart gebracht ten aanzien van hun online gedrag tussen 2017 en 2022 (Stevens et al., 2023). Het blijkt dat het problematisch sociale mediagebruik, alsook het aantal intensieve gamers toenamen onder zowel meisjes als jongens in het voortgezet onderwijs. In het Jongerenonderzoek door Mediahuis Nederland in 2023 komt naar voren dat ruim 62% van de jongeren (15-35 jaar) aangeeft verslaafd te zijn aan sociale media. Dit percentage ligt zelfs nog hoger voor de jongste groep (15-21 jaar). Het onderzoek stelt dat deze verslaving en bijbehorende negatieve gevoelens een negatieve invloed hebben op de gezondheid van deze jongeren. Zo geeft 30% van de jongeren aan dat zij zich onzeker, verdrietig of depressief voelen na het gebruik van sociale media.

Effecten van internet en sociale media gebruik op het mentale, fysieke en sociale welzijn van jongeren

Hoewel er veel onderzoek is naar de effecten van (veel) internetgebruik op het mentale, fysieke en sociale welzijn van jongeren, luidt de conclusie doorgaans dat er niet alleen nadelen aan verbonden zijn wat betreft mentale gevolgen. Bij licht of normaal gebruik rapporteren jongeren bijvoorbeeld meer mogelijkheden voor identiteitsontwikkeling en een groter gevoel van sociale verbondenheid met anderen (Team Alert, 2023). Voor het vaststellen van effecten moet er niet uitsluitend gefocust worden op de lengte van de tijd die jongeren online doorbrengen, maar veeleer op "wat zij online doen, wie en wat zij er tegenkomen en hoe hun offline leefomgeving en sociaal netwerk eruitzien" (Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, Trimbos Instituut, Netwerk Mediawijsheid, 2022/2023). Duidelijk is ook dat negatieve effecten zich het meest voordoen bij vooral kwetsbare jongeren (VNG, 2023). Onder meer op jongeren met neurodivergentie (autisme, ADHD), een licht verstandelijke beperking (LVB), die laaggeletterd zijn, met een laag inkomen, met een migratieachtergrond (Nikken et al., in druk).

Internet en sociale media gebruik

Jongeren worden overspoeld met een eindeloze stroom van online content. Deze content varieert van educatieve *tutorials* en inspirerende verhalen tot virale *memes*, populaire muziekvideo's en nieuwsberichten van over de hele wereld. Deze verscheidenheid aan online content weerspiegelt de diversiteit van de moderne samenleving en biedt jongeren de mogelijkheid om zich te informeren, te vermaken en verbinding te maken met anderen. Educatieve video's kunnen jongeren bijvoorbeeld helpen nieuwe vaardigheden te leren, terwijl sociale media platforms hen in staat stellen om vrienden te maken, ervaringen te delen en gemeenschappen op te bouwen rond gedeelde interesses. Op dezelfde manier kunnen online discussieforums jongeren uitdagen om na te denken over complexe vraagstukken en verschillende perspectieven te verkennen. Tot ongeveer de leeftijd van 23 jaar zijn jongeren bezig met het vormen van hun identiteit, wat inhoudt dat ze hun eigen opvattingen, normen en waarden ontwikkelen (Nji, 2023b). Dit proces vindt plaats in interactie

met verschillende aspecten van hun sociale omgeving, zoals familie, vrienden, school, werk en media. Gedurende deze periode zoeken jongeren antwoorden op vragen als: Wie ben ik? Wat wil ik met mijn leven? Waar hoor ik bij? Bovendien hechten jongeren in deze levensfase meer waarde aan de mening van hun leeftijdsgenoten, wat hen gevoeliger maakt voor groepsdruk. De invloed van de groep waartoe ze behoren is over het algemeen sterker dan bij volwassenen. Naast het vormen van hun identiteit zijn jongeren ook bezig met het ontwikkelen van idealen, een belangrijk aspect van hun identiteitsontwikkeling (Nederlands Jeugdinstituut (2023 b)).

Risicovolle content

Te midden van de overvloed aan online content bestaan ook risico's. Jongeren kunnen worden blootgesteld aan schadelijke inhoud zoals geweld, haatzaaiende taal, pesten en misinformatie. De constante stroom van perfect ogende levens op sociale media kan bijvoorbeeld leiden tot een negatief zelfbeeld bij jongeren die zichzelf vergelijken met onrealistische standaarden. Bovendien is de online wereld vaak een platform voor de verspreiding van extremistische narratieven, complottheorieën en andere schadelijke ideologieën die jongeren kunnen beïnvloeden en radicaliseren. Het vermogen van jongeren om online informatie kritisch te evalueren en te onderscheiden tussen feit en fictie wordt dan ook steeds belangrijker in het digitale tijdperk.

Subculturen en online identiteiten

Online subculturen kunnen soms narratieven uitdragen of onderschrijven die schadelijk zijn voor de samenleving als geheel, zoals anti-institutionele narratieven, anti-vrouw, anti-migratie of andere narratieven die denken over ongelijkheid tussen groepen bevorderen. Dergelijke 'schadelijke' subculturen kunnen een zorgwekkende invloed hebben op jongeren, waarbij influencers zoals Andrew Tate een rolmodel zijn. Tate, een voormalig professionele vechter en controversiële figuur op sociale media, heeft een online aanhang opgebouwd door middel van zijn provocerende en polariserende uitspraken over thema's als gender, mentale gezondheid en persoonlijke ontwikkeling.

De subcultuur rondom Tate en vergelijkbare figuren wordt gekenmerkt door machismo en vaak schadelijke ideeën over mannelijkheid, succes en zelfverbetering (King-Hill, 2023). Voor jongeren die gevoelig zijn voor deze boodschappen, kan de online gemeenschap van Tate een aantrekkelijke maar gevaarlijke ruimte worden, waarin destructieve gedragingen en denkbeelden die botsen met democratische waarden als gelijkheid en solidariteit worden aangemoedigd en genormaliseerd. Dergelijke subculturen kunnen jongeren kwetsbaar maken voor manipulatie, radicalisering en isolatie van gezonde sociale steunnetwerken. Ze kunnen bijdragen aan een cultuur van intolerantie, agressie en gebrek aan empathie, wat kan resulteren in schadelijke gevolgen voor zowel individuen als de bredere democratische samenleving.

Toename van misinformatie en desinformatie

Desinformatie is foutieve of misleidende informatie die doelbewust wordt verspreid om geld te verdienen, meningen te beïnvloeden, of de samenleving, de volksgezondheid of de democratie te schaden (NCTV, website). Vaak is desinformatie niet alleen onjuiste informatie, maar wordt het gecombineerd met feiten of uit context getrokken informatie. Naast desinformatie is er online misinformatie te vinden, dit is foute of misleidende informatie waarvan de verspreider niet weet dat het onjuist is. Dit kan echter nog steeds schadelijk zijn (NCTV, website). Voor des- of misinformatie in de vorm van een nieuwsbericht wordt ook de term nepnieuws gebruikt. Desinformatie en misinformatie zijn in de afgelopen jaren fors toegenomen, en door nieuwe technieken (zoals 'deepfake' en artificiële intelligentie) en strategieën (zoals trolling en het gebruik van memes en humor) ook moeilijker te herkennen (VNG trendanalyse desinformatie, 2023). Uit studies wordt duidelijk dat jongeren zich veelal wel bewust zijn van het bestaan van mis- en desinformatie, maar tevens denken dat ze in staat zijn om dit te herkennen (Geers, Boukes & Moeller, 2020). Experimenten wijzen uit dat jongeren dit vaak veel minder goed kunnen herkennen dan dat ze denken. Deze groep wordt daarom ook wel 'skilled but vulnerable users' genoemd (De Leyn et al., 2021). Ook denken veel jongeren zelf geen nepnieuws (verder) te verspreiden terwijl dit in werkelijkheid wel het

geval is (Van Wonderen et al., 2023; Netwerk Mediawijsheid / No Ties, 2021; Abbasi & Huang, 2020; Geers, Boukes & Moeller, 2020; Netwerk Mediawijsheid, 2020; Nygren & Guath, 2019). Met name praktisch opgeleide jongeren ervaren veel moeite met het onderscheiden van nepnieuws, wat ervoor zorgt dat zij ook sneller nepnieuws verspreiden, zonder dat zij zich hier bewust van zijn (Herrero-Diz, Conde-Jiménez & Reyes de Cózar, 2020).

De toename van mis- en desinformatie is ondermijnend voor het functioneren van de democratische rechtsstaat omdat jongeren hierdoor minder goed zijn geïnformeerd over maatschappelijke issues, meer wantrouwen ontwikkelen naar overheid en democratische instituties en vatbaarder kunnen worden voor complottheorieën en racistische, ondemocratische of extremistische content (Van Wonderen et al., 2023; Netwerk Mediawijsheid / No Ties, 2021; VNG, 2023). Een ander risico betreft de zogeheten 'rabbit holes' en 'echokamers' op sociale media waarin jongeren terecht kunnen komen door algoritmen en/of hun zoekgedrag. Een gevolg daarvan kan zijn dat jongeren alleen nog in aanraking komen met content die hun mening bevestigt of in echokamers met gelijkgestemden. Daardoor komen de jongeren niet of minder in aanraking met andere overtuigingen en perspectieven (NJI: Richtlijn Radicalisering, 2024). Ook empathie, het kunnen verplaatsen in andere perspectieven of het meeleven met anderen, kan door des- en misinformatie, rabbit holes en echo-kamers worden ondermijnd. Hoewel jongeren met een praktische opleiding relatief een grotere vatbaarheid hebben voor de genoemde risico's, gelden de risico's ook voor jongeren die een theoretische opleiding volgen.

Ondermijnende complottheorieën

Historisch gezien zijn complottheorieën van alle tijden. Alle culturen en samenlevingen hebben er wel mee te maken gehad. Vlug en Felten (2022) definiëren complottheorieën als 'verklarende overtuigingen over hoe meerdere actoren in geheime overeenstemming samenkomen om een verborgen doel te bereiken dat over het algemeen beschouwd wordt als onwettig en kwaadwillend.' Simpel gezegd gaat het om het denken dat een groep mensen een geheim en kwaad-aardig plan heeft. Ook is er sprake van 'patronen' (ogenschijnlijk niet-willekeurige opeenvolgingen van gebeurtenissen) en 'intentionaliteit' (verdachte gebeurtenissen die in gang gezet lijken te worden door intelligente actoren). Op het internet komen jongeren talloze complottheorieën en -narratieven tegen. Ten tijde van de coronapandemie namen deze een spurt (Laurijssen, 2021). Literatuuronderzoek naar complottheorieën en waarom deze problematisch zijn, is uitgevoerd door Vlug en Felten (2022). Uit deze review van wetenschappelijke literatuur blijkt dat complottheorieën kunnen aanzetten tot gewelddadig extremisme tegen de overheid of andersdenkenden. Ook kunnen complottheorieën gevaarlijk zijn voor bijvoorbeeld de volksgezondheid (zoals is gebeurd in de coronacrisis) en kunnen complottheorieën discriminatie en racisme bevorderen (Rottweiler & Gill, 2020; Rousis et al., 2020; Beunder & van den Heuvel, 2021). Complotdenken kan voorkomen bij jongeren met allerlei achtergronden, maar in het bijzonder kwetsbaar zijn jongeren die lager opgeleid zijn en jongeren met een licht verstandelijke beperking (LVB). Kenmerken van een LVB die mee kunnen spelen in een verhoogd risico zijn bijvoorbeeld een grotere mate van beïnvloedbaarheid en een beperkter sociaal netwerk (sociale steun). Jongeren met een LVB lijken ook extra kwetsbaar voor radicalisering, bijvoorbeeld omdat zij meer moeite hebben met het toetsen van informatie, of omdat ze binnen groepen met afwijkende normen of opvattingen makkelijker verbinding maken dan elders in de samenleving. Bron die dit uitgebreid toelicht: [2020523-LVB_OnderzoekPraktijk_voorjaar2022.pdf](https://www.kenniscentrumlvb.nl/2020523-LVB_OnderzoekPraktijk_voorjaar2022.pdf) ([kenniscentrumlvb.nl](https://www.kenniscentrumlvb.nl)).

Invloed internet en sociale mediagebruik op het democratisch denken van jongeren

Het gebruik van internet en sociale media kan van invloed zijn op het democratisch denken van jongeren, zowel positief als negatief. Enerzijds biedt het internet toegang tot een rijke bron van informatie en een platform voor vrije meningsuiting, waardoor jongeren in staat zijn om zich te informeren over politieke kwesties, verschillende standpunten te verkennen en hun eigen stem te laten horen. Sociale media platforms en online forums stellen jongeren bovendien in staat om deel te nemen aan openbare discussies, petitie te ondertekenen, en zelfs politieke campagnes te organiseren, waardoor ze actieve burgers worden in het democratische proces. Anderzijds kan het internet ook uitdagingen met zich meebrengen voor het democratisch denken van jongeren. De overvloed aan informatie online kan leiden tot informatie-overload en filterbubbels, waarbij jongeren alleen worden blootgesteld aan informatie die hun bestaande overtuigingen bevestigt. Dit kan het vermogen van jongeren om verschillende perspectieven te begrijpen en kritisch na te denken over politieke kwesties belemmeren. Ook kunnen de verspreiding van nepnieuws, desinformatie en online manipulatiecampagnes jongeren misleiden en hun vertrouwen in het democratische proces ondermijnen. Daarnaast kan het internet bijdragen aan polarisatie en radicalisering onder jongeren, waarbij extremisme en intolerantie worden versterkt door online echokamers en extremistische groeperingen die jongeren rekruteren via sociale media en online platforms. Het is daarom belangrijk dat jongeren worden aangemoedigd om kritisch na te denken over de informatie die ze online tegenkomen, verschillende perspectieven te verkennen en actief deel te nemen aan het democratische proces, zowel online als offline.

3 Resultaten interviews

3.1. Resultaten interviews met docenten en jongerenwerkers⁷

Introductie

Om de bevindingen in de literatuurstudie nader te duiden en van context te voorzien hebben de onderzoekers diepte-interviews afgenomen met tien docenten op acht verschillende VO-scholen en met vier jongerenwerkers. De gesprekken met docenten en jongerenwerkers vonden één op één plaats (meestal fysiek op locatie, in drie gevallen online). We hebben wat betreft de scholen gestreefd naar diversiteit in opleidingsniveaus, onderbouw of bovenbouw, leerlingenpopulatie (homogeen of heterogeen), regio. Locaties van de scholen: Amsterdam, Leiden, Voorburg, Bergen op Zoom, Almelo, Velsen-Zuid en Meppel. Type scholen: Vmbo, Havo, Vwo/Gymnasium.

⁷ Observaties van de geïnterviewde docenten en jongerenwerkers komen grotendeels overeen. Omwille van de leesbaarheid spreken we in de tekst korthedshalve over 'docent(en)' i.p.v. 'docenten én jongerenwerkers'. We noemen expliciet jongerenwerkers als dat een meerwaarde heeft.

De resultaten van de diepte-interviews met docenten en jongerenwerkers worden gepresenteerd op basis van de volgende opbouw.⁸

- Trends in problemen van jongeren en herstelvermogen:
 - Mentale – en gedragsproblematieken (gebrekkig sociaal leerproces, minder sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie, psychologische schade, frustraties, boosheid).
 - Herstelvermogen van jongeren na de lockdown t.a.v. genoemde problemen.
- Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties. Trends in anti-overheidssentimenten en ontvankelijkheid voor complotdenken.
- Inlevingsvermogen / empathie van jongeren omtrent maatschappelijke problemen en andere groepen in de samenleving.
- Veranderende omgang van jongeren met – en impact van sociale media / internet.
- Suggesties van docenten en jongerenwerkers voor educatieve aanpak Anne Frank Stichting.

⁸ De topiclijst die is gebruikt in de diepte-interviews met docenten/jongerenwerkers is opgenomen in bijlage 3.

Trends in problemen van jongeren en herstelvermogen

Nota bene: interviews lopen tussen scholen soms inhoudelijk uiteen: wat op de ene school aan de orde is, zag de andere school juist helemaal niet. Waar dat aan de orde is spreken we in de tekst over 'enkele' of 'sommige' scholen/docenten.

Mentale – en gedragsproblematieken

1. De corona lockdown was een heftige tijd voor veel leerlingen om verplicht thuis te moeten zitten met weinig sociale interacties. Docenten bevestigen dat dit heeft geleid bij leerlingen tot gebrekkige socialisering, emotionele kwetsbaarheden, frustraties en boosheid.
2. Na de corona lockdown was er volgens docenten sprake van een duidelijk achterstand in sociaalemotionele ontwikkeling. Kinderen vertoonden 'kinderachtig gedrag' naar elkaar en ook een slechte leerhouding. In de woorden van een docent: *"Ik zag gedrag bij 4e-klassers wat normaal is voor 2e-klassers. Aan elkaar zitten, duwen, en niet luisteren naar de docenten. Dit kinderlijke gedrag is na een jaar snel minder geworden."* Een andere docent: *"Leerlingen wisten helemaal niet meer hoe ze zich moesten gedragen in een sociale groep met leeftijdsgenoten. Dat hebben we enorm onderschat in het onderwijs."*
3. In periode na de corona lockdown zagen docenten ook meer externaliserend gedrag door sommige leerlingen, zoals agressie, woede-uitbarstingen, vandalisme en impulsief gedrag. Dit vervelende gedrag was tussen leerlingen onderling maar vooral naar de docenten toe. Dit is in de afgelopen jaren volgens docenten bij deze leerlingen weer afgenomen, en tendert thans weer naar het gedrag in de periode voor de corona lockdown. Dit geldt ook voor de nieuwe generatie leerlingen.
4. Mentale problemen en bijbehorende zorgvraag bij leerlingen zijn in de coronaperiode toegenomen. In de afgelopen post-corona jaren zien docenten herstel bij veel leerlingen, maar lang niet bij allemaal. Docenten constateren dat na de lockdown het aantal leerlingen dat thuis zit (leerlingen die niet meer op school komen of zijn uitgevallen) aanzienlijk is

toegenomen. Het gaat daarbij meestal om leerlingen die mentaal al kwetsbaar waren. Veel meiden hebben door de ideaalplaatjes op sociale media last van onzekerheid over het eigen uiterlijk en over wat er van ze wordt verwacht qua kleding, uiterlijk etc. Dit draagt volgens docenten bij aan mentale problemen van meiden. Ook zeggen docenten vaker te zien dat leerlingen veel stress hebben. Een docent geeft aan: *"Het aantal gesprekken dat ik heb met leerlingen, vooral als mentor, over stress, vermoeidheid, is verdubbeld of zelfs verdrievoudigd vergeleken met vóór corona. Het is echt ongelooflijk veel."* Spanningen en stress die jongeren ervaren zijn volgens docenten toegenomen als gevolg van overprikkeling door alle prikkels op sociale media, prikkels van klasgenoten, en met prestatiedruk op zowel school als op 'perfect' moeten zijn als gevolg van wat jongeren zien op de socials.

5. Wat betreft mentale gezondheid valt het volgens docenten op dat er vaker leerlingen zijn die moeite hebben met in contact te zijn met andere leerlingen. Ze hebben sociale angsten ontwikkeld, meer dan voor corona. Dit leidt soms tot onzeker of ontwijkend gedrag tussen leerlingen, of tot problemen in samenwerking tussen leerlingen bij groepsopdrachten.
6. De samenleving verandert snel. De snel veranderende maatschappij waarin we leven doet veel met jongeren: als ze hun smartphone openen dan komt de hele wereld binnen (dit was uiteraard voor de coronalockdown ook al het geval). Er is daardoor sprake van overprikkeling van veel jongeren, dit kan leiden tot spanningen en stress. Jongerenwerkers zien in hun groepen dat jongeren zich daardoor vaker afsluiten van anderen. Een jongerenwerker: *"Jongeren zijn individueler geworden. Je ziet bijvoorbeeld door alle prikkels dat jongeren het steeds meer waarderen om ook alleen te kunnen zijn. Door overprikkeling is er een trend van toenemend verlangen onder jongeren om meer offline te zijn. Maar het is moeilijk om dat te kunnen realiseren want in de huidige tijd hebben jongeren sociale media echt nodig om onderling contact te houden want anders lig je er buiten. Ook op scholen kunnen jongeren niet zonder online telefoongebruik, het wordt ook in sommige lessen gebruikt."*

Kortere concentratieboog

7. Leerlingen lijken vaker dan vroeger een korte concentratieboog te hebben. Diverse docenten geven aan sociale media gebruik invloed heeft op wat leerlingen in de klas aankunnen. In de woorden van een docent: *"De spanningsboog van veel leerlingen is echt heel kort. Dat hangt wel een beetje van het niveau af. Met een VWO-klas kun je nog wel eens 50 minuten geconcentreerd aan het werk gaan, maar dan moet het wel aan het begin van de dag zijn. Je merkt dat ze veel meer van die snelle inputs nodig hebben om gefocust te kunnen blijven."*

Empathie / inlevingsvermogen

8. Empathisch gedrag door leerlingen, begripvol en aardig tegen elkaar doen, ligt op een dieper niveau dan het eerdergenoemde externaliserend gedrag. Docenten geven aan dat sommige leerlingen (na twee jaar) nog altijd meer moeite hebben om naar elkaar te luisteren en begrip voor elkaar te hebben. Er zijn meer irritaties tussen leerlingen onderling en minder empathie. Een docent licht dit als volgt toe: *"Het inlevingsvermogen lijkt minder te zijn geworden. Leerlingen kunnen zich minder inleven in de ander, en ze willen zich minder inleven in anderen. Ze zijn ook lichtgeraakt. Veel leerlingen gaan al in discussie als ze worden aangesproken op gedrag dat anderen zou storen". Dit vertaalt zich ook naar hoe leerlingen met elkaar omgaan bij discussies. Een docent geeft als illustratie: "Discussies in de klas worden heftiger, en het is aan mij als docent om die in goede banen te leiden. Dat is veel meer mijn taak geworden dan voor corona, toen er mijns inziens vaak meer begrip voor elkaar was."*
9. Ook polarisatie en 'hokjesdenken' zou zijn toegenomen onder leerlingen. Een docent stelt: *"Ik zie steeds meer wij-zij denken. Tegenwoordig word je als leerling in de klas vaak in een hokje gestopt, je bent voor of tegen. Vroeger kon je misschien nog wat neutraler blijven, maar nu is het vaker: je bent zwart of wit. Dat neemt echt toe."* Hierdoor kunnen discussies hoog oplopen: *"Dan wordt er vaak niet meer naar de feiten geluisterd. Als docent probeer je dan een breder perspectief te geven: 'Ik heb begrip voor jouw mening, ook al ben ik*

het niet met je eens. Maar, als je probeert bij leerlingen begrip te kweken voor het standpunt van een ander, merk je dat de impact van zo'n interventie soms beperkt is. Misschien nemen ze het onbewust wel mee, maar er is bijna altijd wel wat weerstand."

10. Jongerenwerkers bevestigen dat de lontjes bij hun jongeren korter zijn dan voor de coronaperiode. De tolerantie/empathie onder elkaar is ook afgenomen. Dat uit zich onder meer online: jongeren dempen anderen online of cancelen anderen online. Volgens een jongerenwerkster: *"Dat gaat soms per direct. Niet meer dat ze even bellen om iets uit te praten."* Dit heeft ook tot gevolg dat jongeren angst hebben om door leeftijdsgenoten te worden 'gecanceled', en zich daardoor minder durven te uiten.
11. Naast na-ijlende effecten van de corona lockdown spelen ook langer lopende trends van 'bubbel vorming' en individualisering een rol bij afnemende empathie naar anderen. Leerlingen leven steeds meer in eigen bubbels, zowel online (zie toelichting in paragraaf 'omgang met sociale media / internet') als offline (waarbij het opleidingsniveau, maatschappelijke positie en politieke voorkeuren van ouders een belangrijke rol spelen).
12. Voortschrijdende individualisering in de samenleving speelt volgens docenten een rol bij afname van empathie naar anderen en een toename van meer egocentrisch gedrag. Daardoor zijn leerlingen volgens sommige docenten onverschilliger over maatschappelijke issues, maar ook naar andere leerlingen die ze minder goed kennen. Een docent omschrijft het laatste punt als volgt: *"Ik zie meer individualisme. Leerlingen zijn minder betrokken bij elkaar, bijvoorbeeld bij wat er thuis speelt. Binnen een vriendengroep tonen ze nog wel empathie, maar naar iemand buiten de groep toe is dat vaak lastiger."* Een andere docent verwoordt dit aldus *"Wat me echt opvalt, is dat leerlingen minder betrokken bij elkaar lijken te zijn. Als ik aan een random leerling in mijn klas vraag om alle leerlingen uit de les te noemen, ja, ze hebben geen idee. Ze kunnen er misschien een paar noemen. Sommige leerlingen kunnen niet eens de namen van hun vaste klasgenoten noemen. In mijn schooltijd, dat is nu pak 'm beet 15 jaar geleden, wist ik echt wel iedere leerling in mijn klas. Ik ken ze nog steeds. En dat stukje zie ik gewoon: leerlingen kennen alleen hun*

eigen vriendengroepje. Deze mensen vind ik leuk; die anderen geef ik niet zoveel aandacht. Als ik ze niet hoef te kennen, dan doe ik dat ook niet."

13. Een ander voorbeeld (door één docent gegeven) van moeizamer contact of minder inlevingsvermogen tussen leerlingen onderling is samenwerking bij opdrachten: *"Leerlingen die in groepjes werken aan praktische opdrachten, zoals een profielwerkstuk, komen er vaker niet uit door ruzie of onenigheid. Dat gebeurde voor corona minder. Hierin zie je het gebrek aan socialisering tijdens de lockdown nog steeds terug. Het ruzie maken tussen leerlingen bij samenwerkingsopdrachten gebeurt op zo'n niveau dat we nieuw beleid hebben moeten vormen. Bijvoorbeeld bij profielwerkstukken was samenwerken verplicht en kreeg je één cijfer. Nu kunnen we aparte cijfers toekennen op basis van inzet."*
14. Wat betreft het wel of niet tonen van empathisch gedrag door leerlingen spelen volgens docenten ook opvoeding en de thuissituatie een rol. Empathie leren kinderen thuis (of niet). Een docent licht dit toe: *"Daar zit vaak een gezinssituatie bij, als jou thuis niet gevraagd wordt van 'hoe gaat het met je', of er wordt niet thuis samen gegeten. Dan heb je geen empathische interacties thuis. Dan stompen kinderen af."* Daarnaast hebben ouders ook voorbeeldgedrag. Als zij op niet-empathische wijze over anderen spreken dan nemen kinderen dat snel over.

Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties. Anti-overheidssentimenten en ontvankelijkheid voor complotdenken

Anti-overheidssentimenten

15. Docenten denken dat het vertrouwen van sommige leerlingen in de overheid minder is geworden. Dit speelde al tijdens de corona lockdown toen jongeren op zoek gingen naar een schuldige voor hun problemen en dat ze deur niet uit mochten. Dat werd al gauw de overheid of instituties. Ook de huidige politiek draagt volgens docenten niet bij het aan het vertrouwen van leerlingen in overheid en instituties door de chaos en ruzies.
16. De politiek geeft volgens docenten ook het verkeerde voorbeeld als het gaat om negatieve uitingen over zowel andere groepen in de samenleving als over instituties. In de woorden van een docent: *"Als de grootste partij dit zegt over Marokkanen of iets negatief over het functioneren van het rechtssysteem, waarom zou je dat dan als leerling niet zelf mogen doen?"*
17. In de afgelopen jaren heeft deels een verschuiving plaatsgevonden van horizontale polarisatie (vijanddenken naar andere groepen) naar verticale polarisatie (vijanddenken naar de overheid). De coronalockdown heeft dit proces versneld. In de coronaperiode zijn jongeren meer online gegaan en ontvankelijker geworden voor complotdenken, waarbij de overheid en instituties de schuld krijgen van problemen waar jongeren mee kampen. De coronaperiode was daardoor een katalysator voor complot- en vijanddenken richting het systeem en de elite. Vooral jongerenwerkers zien dit gebeuren bij de jongeren in hun groepen, deze jongeren kampen bovengemiddeld vaak met problemen (zoals schulden, schooluitval, ervaren discriminatie) waar ze mede de overheid de schuld van geven. Beide vormen van polarisatie bestaan naast elkaar en hebben impact op het denken van jongeren over democratie en rechtsstaat.
18. Docenten geven aan dat anti-overheid- én antidemocratische uitingen door leerlingen vlak na de corona lockdown over het algemeen heftiger waren dan op dit moment nog het geval is. Er lijkt sprake van herstelvermogen als het gaat om openlijke uitingen. Onderhuids kan er nog van alles spelen.

Democratie en rechtsstaat zijn abstracte begrippen

19. Democratie, rechtsstaat, instituties zijn voor veel leerlingen abstracte begrippen, in het bijzonder voor leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs en deels ook in de bovenbouw. Vooral in het vmbo, maar óók in de havo en het vwo. Een vwo docent geeft hiervan een voorbeeld: *"Wat me echt verbaast, is dat bovenbouwleerlingen niet altijd weten wat democratie is. Als ik vraag: "Wat is een democratie?" dan weten misschien drie leerlingen het. Dat is niet alleen bij ons op school, ik las vorig jaar in de krant dat het een landelijke trend is."* Volgens docenten is dit echter niet per se zorgwekkend omdat het past bij de leeftijd en ontwikkelingsfase van leerlingen ('ze zijn er niet zo veel mee bezig, het is abstract voor ze'). Volgens docenten is het pas zorgwekkend als jongeren op 18-jarige leeftijd nog steeds weinig bewustzijn en interesse hebben in democratie en rechtsstaat. Docenten proberen interesse te vergroten door de begrippen concreet en relevant te maken met behulp van het bespreken van concrete, actuele maatschappelijke problemen.
20. Docenten proberen met creatieve lesmethoden, gastlessen, bezoeken ed. leerlingen juist wel mee te krijgen met deze thematiek. Een voorbeeld hiervan is dat docenten aan leerlingen uitleggen wat democratie en burgerschap betekent en hoe zij daarin zelf een actieve rol kunnen spelen om dingen te veranderen, te beginnen in hun eigen omgeving. Een docent licht dit toe: *"Leerlingen moeten leren wat democratie is, hoe het werkt en hoe ze misschien zelf hun stem kunnen laten horen. Dat zijn ook de oefeningen die je in de les moet doen. Hoe kun je invloed uitoefenen op school? Hoe zorg je ervoor dat de rector niet weer met een nieuw plan komt en dat jij gehoord wordt? Of dat telefoonverbod, hoe kun je daarover meepraten? Je moet de democratie anders inrichten. Het gaat niet alleen om Den Haag of de gemeente of provincie, maar laat ze hun stem laten horen en zich gehoord voelen. Dat komt prima terug in het kernbegrip democratie."*

Daadkracht democratie is belangrijk

21. Leerlingen vinden daadkracht bij het oplossen van problemen belangrijk. Dit geldt vooral op de gebieden die ze zelf belangrijk vinden. Deze daadkracht missen sommige leerlingen volgens docenten in de huidige democratie.

Inlevingsvermogen / empathie van jongeren omtrent maatschappelijke problemen en andere groepen in de samenleving

Minder interesse in maatschappelijke problemen, jongeren gefocust op eigenbelang en/of eigen groep

22. Veel leerlingen hebben volgens docenten weinig interesse in het bespreken van – of inzetten voor maatschappelijke problemen, zij zijn vooral met zichzelf bezig (zie ook alinea 12: desinteresse van jongeren in personen buiten de eigen groep). Docenten merken op dat veel leerlingen (vooral jongere tieners) hun eigen belang vooropstellen, en niet zozeer maatschappelijke waarden zoals solidariteit. Het vooropstellen van het eigenbelang is ook iets wat bij de leeftijd hoort; meer oog hebben voor het maatschappelijk belang is wat leerlingen in de loop der jaren nog moeten ontwikkelen. In latere leerjaren neemt de interesse toe in maatschappelijke problemen (vooral bij vwo-leerlingen).
23. Interesse en inlevingsvermogen van leerlingen zou zich volgens docenten meer dan voor de coronaperiode richten op alleen hun directe omgeving en minder op andere groepen in de samenleving. In de woorden van een docent: *"Interesse in maatschappelijke onderwerpen is er bij leerlingen een stuk minder. Bijvoorbeeld bij onderwerpen over groepen buiten Europa, zoals Oekraïners, mensen uit Afrika of mensen uit Azië, is er heel weinig interesse. De interesse blijft vaak beperkt tot hun directe omgeving. Dit is iets van de laatste jaren. Of dat door corona komt, weet ik niet, maar de individualisering speelt zeker een rol, net als sociale media. Vroeger waren er bijvoorbeeld leerlingen op mijn school die uit zichzelf acties voor goede doelen organiseerden. Dat zie je nu niet meer. Leerlingen zijn meer gefocust op hun eigen belangen en op die van hun directe omgeving."*

Cancelcultuur

24. Het valt docenten op dat leerlingen zich meer dan voor de coronaperiode op de oppervlakte houden om hun mening te uiten over maatschappelijke thema's. Een docent vermoedt dat de zogeheten 'cancelcultuur' hierbij een rol zou kunnen spelen: *"Leerlingen zijn minder geëngageerd dan vroeger bij maatschappelijke thema's in mijn lessen, bijvoorbeeld als ik het heb over armoede, racisme, feminisme, seksisme, dat soort dingen. Ze houden zich meer op de vlakte. In hoeverre hebben leerlingen het idee meegekregen van de cancel culture? Dat ze dat dan hebben opgepikt, en daardoor minder vrijuit durven spreken."* Volgens een jongerenwerker is de cancelcultuur momenteel heel heftig onder jongeren: *"Jongeren cancelen elkaar online heel makkelijk. Dit geeft ook uitsluiting tussen jongeren onderling. Offline zie je dat jongeren minder durven te zeggen uit angst om uitgesloten uit de groep te worden."*

Polarisatie als wederkerig proces

25. Polarisatie en het plakken van labels op elkaar is veelal een wederkerig proces, het komt van diverse kanten, zoals door zowel leerlingen zonder als met een migratieachtergrond. Een docent legt dit uit: *"Soms zie je dat witte leerlingen uitspraken doen die sociaal gezien onhandig zijn, zeker als er leerlingen met een andere achtergrond in de klas zitten. Bijvoorbeeld opmerkingen over een AZC, zoals: "Voor mij hoeft dat niet." De manier waarop ze dat zeggen is dan niet altijd respectvol. En daar ontstaat soms wel echt discussie over. Vaak wordt iemand dan direct uitgemaakt voor racist. Wij als docenten merken dat ook steeds meer. Er wordt snel een kaart getrokken van discriminatie of racisme. Dat kan ook komen omdat mensen zich buitengesloten voelen, dat kan je hen dan ook niet kwalijk nemen. Dat is een ontwikkeling die ik de afgelopen jaren steeds duidelijker zie."*

Spanningen tussen leerlingen; botsing van grondrechten

26. Docenten geven aan dat het bespreken van de oorlog in Gaza (in etnisch-cultureel gemengde klassen) heel moeilijk ligt. In de woorden van een docent: *"Aan het begin van de oorlog in Gaza, wilde ik daar graag aandacht aan besteden in de klas, maar dat lukte echt niet. Er was zo een ongelooflijke spanning, dat het me maanden later pas lukte om dat te bespreken met de leerlingen."* Het moment waarop docenten zulk een emotioneel geladen onderwerp in de klas kunnen bespreken mikt volgens hen nauw. Eén van de geïnterviewde docenten verwoordt dit aldus: *"Na verloop van tijd boeit het leerlingen echt minder. Ook bij de leerlingen die er echt heel erg bij betrokken waren, zit er na verloop van tijd minder emotie. Of ze zijn er aan gewend geraakt, of ze hebben weer nieuwe interesses gevonden. De spanning raakt er een beetje af is, terwijl de situatie alleen maar erger is geworden."*
27. Volgens docenten liggen momenteel vooral LHBTQ-gerelateerde onderwerpen erg gevoelig bij veel leerlingen, en is het lastig om deze bespreekbaar te maken in de klas. Een van de docenten licht dit toe als volgt: *"Onze school vormt een goede afspiegeling van de maatschappij. Je merkt dat sommige leerlingen wat extremere opvattingen hebben, bijvoorbeeld door religie, wat kan leiden tot negatieve houdingen tegenover LHBTQ-onderwerpen. Ook rechts conservatisme onder invloed influencers zoals Andrew Tate speelt een rol. Als docent is het tegenwoordig best lastig om kunnen omgaan met homohaat. Dat soort zaken zie je steeds meer terug."*

Deze bevinding sluit aan bij recent onderzoek (2024). Scholen zien dat het tegengeluid tijdens Paarse Vrijdag steeds luider wordt, blijkt uit onderzoek van NOS Stories. Sommige scholen vervangen daarom de dag door een algemene respectdag voor iedereen, een zogenoemde 'Be Yourself-dag', of organiseren zelfs helemaal niets meer. Zie het artikel: <https://nos.nl/artikel/2548126-problemen-op-middelbare-scholen-rond-paarse-vrijdag>.

28. Op een school met een etnisch-cultureel gemengde scholierenpopulatie zijn in klassen spanningen geweest naar aanleiding van de uitslag van de laatste scholierenverkiezingen. Enerzijds was daarbij sprake van boosheid (bij leerlingen met een migratieachtergrond), anderzijds ook van schaamte om verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen mening (leerlingen die op radicaal rechts hebben gestemd). In de woorden van de docent: *"Leerlingen met een migrantenachtergrond waren boos. Die keken naar hun klasgenoten 'van wat heb jij gedaan?' 'Welke racisten hebben op PVV en FvD gestemd?' En dan is er vrij snel ook een escalatie in discussies. De leerlingen die op radicaal rechts hebben gestemd, hadden een soort schaamte. Ze durfden het niet heel erg uit te dragen."*
29. Op scholen met een etnisch-cultureel gemengde scholierenpopulatie valt het volgens meerdere docenten op in lessen over de Grondwet dat leerlingen zonder migratieachtergrond prioriteit geven aan grondwetartikel 7 (vrijheid van meningsuiting) en leerlingen met migratieachtergrond aan grondwetartikel 1 (niet discrimineren). Dat kan soms heftig botsen tussen leerlingen. Maar er kan ook sprake van zijn dat leerlingen zich juist niet durven te uiten. Een docent geeft het volgende voorbeeld: *"In de les maatschappijleer van vanochtend, ging het over de 'minder Marokkanen' uitspraak van Wilders. Vrijheid van meningsuiting botst met artikel 1. En dat moesten de leerlingen dan ontdekken en daarna moesten ze zeggen welk artikel ze het belangrijkste vonden. Dan durven ze bijna niet te zeggen dat ze vrijheid van meningsuiting belangrijker vinden, terwijl ze dat wel vinden. Omdat ze toch bang zijn voor een reactie van andere leerlingen uit de klas. Dan er is dus echt wel spanning in de klas."*

Niet willen kwetsen; 'woke' ideologie

30. Op een school met een witte scholierenpopulatie ziet een van de docenten juist een omgekeerde trend, althans bij leerlingen in het vwo, mogelijk onder invloed van wat sommigen 'woke denken' noemen. Leerlingen zijn eerder gevoelig dat groepen niet gekwetst worden, terwijl volgens de docent vroeger de vrijheid van meningsuiting belangrijker werd gevonden.

De docent licht dit als volgt toe: *"In mijn lessen vinden leerlingen vaak: 'er moeten grenzen zijn aan wat je mag zeggen'. Wat ik merk, is dat leerlingen nu gelijkheid en niet-kwetsen belangrijker lijken te vinden dan leerlingen voorheen, terwijl ze voor corona vrijheid van meningsuiting belangrijker vonden. Ze vinden sneller dat als iets kwetsend is, het niet mag."* Aan deze ontwikkeling kleeft ook een mogelijk nadeel: leerlingen durven hun mening minder snel te geven uit angst voor racist te worden uitgemaakt. Een docent: *"De lat voor wat kwetsend is, ligt soms redelijk laag, wat betekent dat ze veel om de gekwetste groep geven en vrijheid van meningsuiting minder interessant vinden."* (zie ook 24. 'cancelcultuur').

Invloed van ouders

31. Naast vrienden en sociale media kunnen ook ouders een belangrijke rol spelen bij de opvattingen van leerlingen over democratie, rechtsstaat, instituties en over maatschappelijke problemen. Docenten geven aan dat ze regelmatig 'de ouders horen' in wat leerlingen zeggen in de klas'. Een docent geeft hiervan de volgende illustratie: *"Sommige leerlingen uiten zich heel afwijzend naar de instituties. Dat was vooral in de coronaperiode, maar ik hoor het soms nog wel eens. Bij sommige weet ik zeker dat ze dat rechtstreeks van hun ouders hebben. Er waren bijvoorbeeld in de coronaperiode ouders die naar school kwamen en dan stampij maakten rondom de coronamaatregelen die wij opvolgden. Leerlingen reproduceerden dat gewoon en gingen mondkapjes vrijstellingen aanvragen. Terwijl dit dan eigenlijk niet medisch, maar ideologisch gemotiveerd was."* Een andere docent geeft als voorbeeld: *"Invloed van ouders merk je zeker. Politieke ideeën van leerlingen zijn vaak helemaal in lijn met wat ze van huis uit meekrijgen. Het vormt een groot uitgangspunt voor hoe ze naar dingen kijken. Ze kunnen weliswaar beïnvloed worden door wat ze online zien en wat vrienden zeggen. Maar hoe vatbaar je hiervoor bent, dat hangt wel af van wat ze thuis meekrijgen. De cultuur en ideeën thuis hebben invloed op hoe leerlingen opvattingen op sociale media of vrienden wel of niet overnemen."*

32. Actuele gebeurtenissen kunnen behoorlijke impact hebben op school en op leerlingen. Een voorbeeld is de rellen rond de wedstrijd Ajax-Maccabi. Volgens een docent: *"De rellen na de wedstrijd hadden veel invloed op de stad en je merkt dat leerlingen daar heel verschillend over denken. We hebben een groep leerlingen met een Joodse culturele of religieuze achtergrond en ook een groep leerlingen met een heel ander perspectief. Dat was echt een gevoelig onderwerp. Ik heb van een collega begrepen dat leerlingen huilend de klas uitliepen tijdens gesprekken hierover."* De docent benadrukt de rol die ouders kunnen hebben bij de polarisatie: *"Onze teamleiding stuurde een brief naar alle ouders en leerlingen om te zeggen dat we een neutrale school zijn en geen kant kiezen, dat iedereen mag zijn wie ze willen zijn. Daarop kregen ze veel kritiek van ouders die vonden dat we wel een kant moesten kiezen."*
33. Als leerlingen een mening vormen over een maatschappelijk probleem, dan worden ze daarbij volgens docenten dus sterk beïnvloed door wat hun vrienden en hun ouders vinden. Meerdere docenten geven aan dat deze offline beïnvloeding zelfs groter is dan online beïnvloeding. Het is volgens hen eerder zo dat jongeren online bevestiging zoeken in wat ze mee krijgen van ouders en vrienden, in plaats van andersom. Andere docenten denken echter dat sociale media wél de belangrijkste factor zijn, zelfs sterker dan het belang van de rol van ouders op meningsvorming en democratische vorming en burgerschap van leerlingen. Een docent licht dit als volgt toe: *"Ik zie sociale media als een hele sterke factor, nog sterker dan ouders of vrienden. En dat zeg ik best stellig. Jongeren zijn er constant mee bezig. De schermtijden zijn enorm, en ze gebruiken veel video's die worden doorgestuurd."*

Spanningen tussen culturele waarden en de breder Nederlandse samenleving

34. Een ander thema dat door docenten wordt genoemd is de spanning die kan ontstaan tussen culturele waarden van leerlingen en thema's die in de bredere Nederlandse samenleving belangrijk worden gevonden. Dit leidt tot het volgende dilemma: in hoeverre mogen culturele waarden bij leerlingen door hen worden uitgedragen als die botsen met wat op school belangrijk wordt gevonden. Een docent geeft de volgende casus als voorbeeld: *"Aankomende vrijdag is het Parse Vrijdag. Op school zitten veel islamitische kinderen, en dan houden sommige ouders hun kinderen thuis. En vorig jaar werden regenboogvlaggen van muren afgetrokken en kapot gemaakt door leerlingen. Dat roept dan discussie op over in hoeverre je het onderwerp op school heel erg prominent moet maken, versus het feit dat LHBTIQ+ emancipatie een onderdeel is van de mensenrechten die we hebben in ons land. Dat gesprek voeren we dan wel op school met leerlingen: waar komt hun weerstand vandaan?"*

Veranderende omgang met – en impact van sociale media / internet

De veranderende omgang met sociale media en internet is een ontwikkeling die voor de coronaperiode al zichtbaar was, tijdens de coronaperiode is versterkt en versneld, en thans zich nog verder voortzet.

Ontstaan van parallelle waarheden door raadplegen van verschillende (online) kennisbronnen

35. Docenten geven aan dat leerlingen met verschillende achtergronden verschillende offline en (vooral) online nieuwsbronnen raadplegen. Vroeger hadden leerlingen meer gemeenschappelijke nieuwsbronnen (*"Ze wisten wat er aan de hand is op van wat ze lezen in de krant of zagen op het journaal"*). Deze gemeenschappelijkheid aan nieuwsbronnen is afgenomen; kinderen kijken minder vaak naar het nieuws maar halen hun informatie van sociale media. Hierdoor ontstaan tussen leerlingen steeds meer onderlinge verschillen in de nieuwsfeiten, interpretaties en emoties die ze meekrijgen. Er ontstaan dan verschillende waarheden. Een docent: *"Dat maakt het gesprek moeilijker in de klas. Je kunt het met elkaar oneens zijn over een maatschappelijk issue, maar als sprake is van dezelfde feiten waar mensen zich op baseren dan kun je in ieder geval een gesprek voeren over hoe je informatie interpreteert en weegt. Maar als de feiten en wat waar of niet waar is niet meer worden gedeeld dan ontstaan er onbegrip en frustraties naar elkaar."* Het ontstaan van verschillende werkelijkheden kan spelen bij leerlingen met andere etnische of culturele achtergronden, maar ook bij leerlingen die zich begeven in verschillende online subculturen en 'internetfuien' van sociale media algoritmes en online echokamers.
36. Het raadplegen van verschillende (online) nieuwsbronnen kan eraan bijdragen dat een discussie escaleert door wederzijds onbegrip, maar wat ook kan gebeuren is dat een gesprek juist stopt. Een docent geeft hiervan een voorbeeld: *"Vorig jaar hadden we het over de Israël-Hamas oorlog en twee leerlingen met een migratieachtergrond hadden duidelijk een anti-Israël mening. Ze haalden hun informatie uit andere bronnen dan leerlingen zonder migratie achtergrond. De rest van de klas werd stil want ze hadden weinig aanknopingspunten om het gesprek voort te zetten."*

Nepnieuws, desinformatie, belang van controleren (online) nieuwsbronnen

37. Naast het raadplegen van verschillende (online) nieuwsbronnen kan ook de verspreiding van nepnieuws, mis- en desinformatie is daarbij een probleem, en kan bijdragen aan 'parallelle waarheden'. Dit kan leerlingen ook ontvankelijker maken voor complotdenken.
38. Docenten geven aan te proberen om leerlingen kritischer te laten nadenken over vooral de bronnen die zij raadplegen. Zijn die betrouwbaar? Zijn er andere bronnen, en zeggen die hetzelfde of juist iets heel anders? Want tegen gebeurtenissen wordt door verschillende bronnen soms heel anders aangekeken, vanuit diverse perspectieven. Een docent geeft een voorbeeld hoe zij hier mee omgaat in de klas: *"Leerlingen kijken weinig nieuws op tv. Ze kijken wel nieuws op sociale media, en dat is riskant want daar is ook veel nepnieuws waar ze mee in aanraking kunnen komen. Of filmpjes die net echt lijken maar zijn gemanipuleerd."* Maar ook als het gaat om betrouwbare bronnen: welke waarheid verkondigen die bronnen? Van wie is die waarheid? De docent: *"Leerlingen zeggen tegen me: 'mevrouw zo zit dat'. En dan zeg ik; Wat zijn jullie bronnen; en wie van jullie heeft deze bronnen gecontroleerd? Dan ik zeg: 'kijk eens naar de NOS én naar Al Jazeera'. Allebei belichten ze één kant van het verhaal. Neem dus niet alles als waarheid aan maar check het bij meerdere bronnen!"* Volgens een andere docent is het versterken van zulke mediawijsheid juist in de huidige tijd een belangrijke taak voor docenten: *"Soms vraag ik rustig: 'Oké, je zegt dit, maar waar heb je die informatie vandaan? Is dat een betrouwbare nieuwsbron?' Dat is tegenwoordig een belangrijke taak voor ons als docenten. We moeten leerlingen meer mediawijsheid bijbrengen, want ze denken soms echt dat iets op een willekeurige website of TikTok-video betrouwbaar is."*
39. Veranderend gebruik van sociale media platforms: TikTok is heel groot geworden onder jongeren. De inhoud van TikTok bestaat echter niet alleen uit leuke dansjes maar ook uit 'challenges', en veel politieke desinformatie. Een van de docenten noemt expliciet YouTube als belangrijke actuele nieuwsbron voor leerlingen: *"Als ik aan leerlingen vraag wie er gisteravond het nieuws op televisie heeft gekeken, dan hebben ze dat meestal niet gezien. Ze kijken vooral YouTube-filmpjes, en dat schijnt een enorme hype te zijn."*

40. Toch zijn docenten en jongerenwerkers niet alleen maar negatief over de omgang van jongeren met sociale media. Zij zien ook hoopgevende signalen, zoals het bewustzijn over risico's en privacy. Een jongerenwerker: *"De nieuwe generatie van 12-19 jaar is zich beter bewust dan de generatie daarvoor wat online risico's zijn. Ze zijn kritischer, minder naïef qua veiligheid, privacy. De risico's raken beter bekend, minder jongeren zullen alles nog online gooien. Angst voor doxxing en het stelen van profielinformatie voor fake identiteiten."*

Nieuws valt weg binnen enorme online informatiestroom

41. De hoeveelheid informatie die jongeren wordt aangeboden is als gevolg van sociale media enorm toegenomen. Daarbij zijn nieuwsberichten maar één onderdeel van de totale informatiestroom, naast entertainment, commercie, games et cetera. Een docent licht toe: *"Afhankelijk van wat je volgt als jongere kun je heel gefilterd nieuws krijgen en/of bevooroordeeld nieuws. Misschien krijgen leerlingen nu veel te veel informatie, dat maakt het beoordelen van betrouwbaar nieuws extra lastig. Tussen al het nieuws over Katy Perry of andere muziek die gevolgd wordt door jongeren – en nieuws over sport en roddelkanalen, is 'gewoon' wereldnieuws slechts één van de categorieën van de enorme hoeveelheid informatie die binnenkomt."*

Invloed influencers op polarisatie

42. Een polariserende invloed gaat uit van (conservatieve) influencers met meningen over man-vrouw verhoudingen en LHBTIQ+ onderwerpen. Enkele docenten maken zich zorgen over de invloed van influencers zoals Andrew Tate, die een vrouwonvriendelijk wereldbeeld overdraagt. Sommige jongens nemen dit over en gedragen zich ook minder respectvol naar vrouwen. Ook zijn influencers een mogelijke gateway naar extremistische content waar leerlingen mee in aanraking kunnen komen. Docenten proberen om leerlingen vooral zelf kritisch te laten nadenken over waar dit gedachtegoed vandaan komt, dat werkt beter dan boos te worden. Een docent vertelt: *"Als leerlingen een vrouwonvriendelijke opmerking maken, dan*

ga ik daar zeker op in. Het is mijn taak als docent om door te vragen: 'Waarom denk je dat?' en 'Waar komt die gedachte vandaan?' Ik wil het gesprek aangaan over gelijkheid, vrijheid en democratie. Dus ja, je moet als docent daar niet boos om worden." Een andere docent geeft het volgende voorbeeld: *"Seksisme is bij ons op school het meest polariserende thema. Toen Andrew Tate populair werd, zag je dat sommige jongens dingen van hem overnamen. Tijdens gesprekken over seksisme merk je dat de meerderheid meisjes een andere mening heeft dan een paar jongens. Dat maakt de lessen soms spannender. Wat me vooral opvalt, is dat leerlingen met meer seksistische ideeën bedachtzamer zijn over hoe ze dingen formuleren. Ze denken goed na en kaderen hun uitspraken. Toch reageren anderen soms boos, en dan moet ik zorgen voor een veilige omgeving waarin iedereen kan spreken. In mijn lessen polariseert dit thema op het moment het meest."* De populariteit van influencer Andrew Tate lijkt overigens volgens de door ons geïnterviewde docenten afgenomen. Volgens één van de docenten is dat mede omdat Tate van diverse populaire platformen wordt geweerd.

43. Een interessante casus van 'influencing' die door meerderde docenten is genoemd betreft de uitslag van de laatste scholierenverkiezingen, waarbij mede door TikTok filmpjes veel leerlingen op de FvD hebben gestemd. Docenten nuanceren deze opmerkelijke verkiezingsuitslag door het te zien als een momentopname ('leuke filmpjes'), het betreft niet per se dieperliggende overtuigingen van de leerlingen. Een van de docenten verwoordt dit aldus: *"Bij de verkiezingen van 2023 waren er scholierenverkiezingen door heel Nederland. Thierry Baudet was daarin heel groot. Hij voerde een sociale media campagne die jongeren aansprak, en volgens mij ook gericht was op jongeren. Ze vonden hem cool, los van wie hij als politicus was."*

Invloed 'clickbait' artikelen op het kunnen bespreken van maatschappelijke onderwerpen

44. Nieuws of verhalen die veel clicks / veel aandacht krijgen kunnen de perceptie van leerlingen over wat het nieuws is enorm beïnvloeden. Dat kan het lastiger maken voor docenten om actuele thema's te bespreken en te doen landen bij leerlingen. Een docent geeft een treffend voorbeeld van dit mechanisme: *"Ik besteed altijd aandacht aan Paarse Vrijdag in mijn mentorklas. Dan krijg je van die reacties van 'ja meneer, op internet staat dat iemand zich identificeert als tijger. Wat vindt u daarvan?' En dan ben je een kwartier bezig om uit te leggen dat dat een verhaaltje is in een zee van serieuze verhalen, dan zijn ze zo gefocust op dat ene bijzondere verhaal dat iedereen toevallig in diezelfde week of weken is tegengekomen (een filmpje van iemand die zich dan helemaal getatoeëerd heeft als tijger), terwijl dat afleidt in mijn ogen van het serieuze verhaal en de serieuze situatie van waar sommige jongeren echt mee bezig zijn. Dit is denk ik de schuld van de bubbels op sociale media, de schuld van het sensatie zoeken, de clickbait, dat soort dingen."*

Online gaming

45. Jongens besteden veel tijd aan online gamen. Dat draagt niet bij aan de sociale ontwikkeling en het empathisch vermogen van jongens. Een docent preciseert dit als volgt: *"Veel jongens zijn aan het gamen. In de pauze zitten hele rijen jongens naast elkaar, allemaal met hun mobieltje, allemaal spelletjes te spelen. Ze praten nauwelijks met elkaar."* Dit verschilt overigens tussen scholen. Een docent van de een andere school geeft bijvoorbeeld aan dat dit vooral leerlingen betreft die wat eenzamer zijn: *"Wat ik zie bij ons in de pauze, is dat de meeste leerlingen wel gewoon met elkaar omgaan, dus niet allemaal in rijtjes op hun telefoon zitten. Maar, ik zie wel dat leerlingen die wat eenzamer zijn, de telefoon grijpen om als vermaak te gebruiken. Die zullen minder snel anderen opzoeken."*
46. Bij online gamen bestaat het risico dat leerlingen in contact kunnen komen met radicale, antidemocratische content. Een docent noemt expliciet het communicatie platform Discord (dat veel wordt gebruikt door gamers)

waar sprake is van een aanwezigheid van extremistische groepen. NB: ook uit diverse onderzoeken komt naar voren dat op Discord sprake is van extremisme en antidemocratische propaganda, zie bijvoorbeeld [dit onderzoek](#).

Offline conflict als gevolg van online berichten; verwevenheid van online en offline domeinen

47. Naast het gebruik van sociale media als informatiebron, zijn leerlingen zelf actief op sociale media. In de coronaperiode zagen leerlingen elkaar niet fysiek en hielden zij contact via platforms als WhatsApp, Snapchat en Instagram. Ook na de coronaperiode zijn dit belangrijke platforms voor contacten tussen leerlingen onderling. Online berichten kunnen volgens docenten harder overkomen dan bij persoonlijk contact. Ook worden er via sociale media berichten uitgewisseld die eigenlijk niet door de beugel kunnen. Daarop is niet altijd zicht door ouders of door de school, waardoor leerlingen zich nog onzekerder of onveilig kunnen voelen. Belangrijk is daarom volgens docenten ook deze vorm van mediawijsheid. In de woorden van een docent: *"Leerlingen moeten beter leren nadenken over wat 'schrijf ik eigenlijk op', 'wat zijn de consequenties van mijn schrijfstijl of gedrag op sociale media', voordat ze iets posten. Na de coronaperiode schrijven leerlingen makkelijker iets op sociale media zonder na te denken wat de consequenties daarvan zijn. Mediawijsheid is belangrijker dan ooit. Tijdens de lockdown werd duidelijk hoe leerlingen elkaar soms onbewust hard raken met berichten. Omdat ze niet direct de reactie zien van degene aan de andere kant, kunnen ze soms ruwe of harde woorden gebruiken. Het is cruciaal dat we dit in het onderwijs aanpakken."*
48. Het online domein en het offline liggen steeds meer in elkaars verlengde. Deze twee werelden vloeien steeds meer samen. Dat betekent dat irritaties of conflicten tussen jongeren die offline zijn ontstaan ook online worden uitgevochten, en vice versa. Een jongerenwerker legt uit hoe dat in zijn werk gaat: *"We hebben in de afgelopen weken meerdere vechtpartijen gehad tussen jongeren en deze jongeren ook moeten schorsen. Terwijl ze op het*

moment van de vechtpartij soms niet eens meer weten wat de aanleiding was. Het blijkt dan bij reconstructie dat een ruzie over een periode is opgebouwd, waar sociale media een rol in spelen. Dus op het moment dat iemand in een chatgroep ergens op reageert wat iemand anders niet leuk vindt... jongeren voelen zich dan gelijk persoonlijk aangevallen. Dus zodra ze elkaar bij ons in het jongerencentrum of op straat of op school tegenkomen, dan is het gelijk gedoe en soms ook vechten. Dat is een verschuiving die wij in jaren na corona steeds meer hebben zien gebeuren. Ook bij de (v)mbo scholen waar we mee samenwerken. We zien dat groepen op scholen elkaar opzoeken naar aanleiding van online berichten of reacties van elkaar."

Suggesties van docenten en jongerenwerkers voor educatieve aanpak Anne Frank Stichting

In deze alinea worden suggesties weergegeven die docenten en jongeren hebben gegeven als antwoord op de vraag 'De Anne Frank Stichting wil haar educatieve aanpakken graag zo goed mogelijk afstemmen op de huidige generatie jongeren en actuele trends zoals besproken in het interview. Heb je tips voor de Anne Frank Stichting, in het bijzonder op educatie in democratie en rechtsstaat?' Voor de volledigheid worden alle suggesties van de respondenten apart weergegeven, het kan dus voorkomen dat de suggesties (deels) dubbel zijn.

Doorbreek het 'bubbel denken'

49. Bubbel- en wij-zij denken neemt toe. Dat heeft als risico dat mensen die tot een bepaalde groep behoren, een bepaalde religie aanhangen of bepaalde opvattingen hebben, allemaal over één kam worden geschoren. Respondent: "Meningsverschillen mogen, maar het wordt problematisch als er labels worden geplakt op alle personen van een bepaalde groep, religie of opvatting. Daarom aandacht geven in lessen aan 'ik-jij-ander'. Focus in lessen op 'we zijn allemaal individuen, we zijn meer dan de groep waar we tot behoren, of de overtuigingen die we aanhangen.'"

50. Maak inzichtelijk voor leerlingen dat er meerdere perspectieven zijn op maatschappelijke thema's, en dat deze perspectieven vaak cultureel bepaald zijn. Net zoals hun eigen perspectief. Een respondent doet hier voor de volgende suggestie: "Ik denk dat het interessant zou zijn om te kijken naar hoe ze in andere landen of culturen over Anne Frank denken. Dit zou een goed uitgangspunt zijn om aan te tonen hoe standpunten wereldwijd kunnen verschillen. Het zou leerlingen ook leren dat een debat niet draait om winnen of verliezen, maar dat in een democratie iedereen, ook de minderheid, gehoord moet worden. Dat is een belangrijk punt."

Persoonlijke verhalen; ervaringsdeskundigen

51. Democratie en rechtsstaat zijn abstracte begrippen. Laat mensen die zijn gevlucht uit een niet-democratisch land vertellen wat het betekent als je niet in een democratie bent opgegroeid. Respondent: "Dat kunnen ook leerlingen zijn, bijvoorbeeld leerlingen die zijn gevlucht uit Syrië. Wat het betekent als je moet vluchten." De respondent noemt expliciet als goed voorbeeld hiervan materialen die de Anne Frank Stichting al aanbiedt: "Ze hebben al een sterke video-toolkit, ook internationaal, waar jongeren hun verhaal delen en je daarna een discussie kunt voeren. Dat vind ik heel goed."
52. Behandel maatschappelijke vraagstukken aan de hand van individuele verhalen. Toelichting door respondent: "Als ik het met leerlingen heb over grondrechten in Nederland dan bekijken we hoe de rechtsstaat ontstond vanuit de blik van Aletta Jacobs, die geboren werd in een samenleving waarin ze weinig rechten had. Zo probeer ik leerlingen een persoon te geven om zich aan vast te klampen bij het bespreken van abstracte thema's. Ik denk dat het heel goed werkt om dit meer vanuit een individu te behandelen in plaats van een ongrijpbare gemeenschap. Ik zou heel blij zijn met lessenreeksen waarin vanuit een bepaald individu een narratief wordt doorlopen."
53. Een persoonlijke benadering is belangrijk voor leerlingen om abstracte concepten als democratie, uitsluiting en discriminatie voor hen invoelbaar te maken. Respondent: "Ik vind dat de Anne Frank Stichting dit heel goed oppakt, de focus op wat Anne Frank heeft meegemaakt is belangrijk."

En: "Laat personen die dingen zelf hebben meegemaakt of nu nog meemaken hierover vertellen in klassen wat het is en wat het met hen doet."

54. Maak in lessen gebruik van gastsprekers / ervaringsdeskundigen. Respondent: "Wat ik vaak merk is dat het bezoeken van bijvoorbeeld het Anne Frank Huis of Kamp Vught, of het horen van gastsprekers, vaak beter werkt dan wanneer een docent iets vertelt. Vorige week was het bijvoorbeeld de week tegen pesten, en leerlingen weten precies welke antwoorden ze moeten geven om snel van het onderwerp af te zijn. Maar als ze in het Anne Frank Huis zijn, door Kamp Vught lopen of luisteren naar iemand die bijvoorbeeld een vluchteling uit Soedan is, dan komt dat hele vluchtelingentema veel dichterbij. Dan zie je dat het vluchtelingenverhaal en de asielproblematiek ineens veel realistischer voor hen wordt. Het tonen van authentiek materiaal of het zijn op plekken waar iets echt gebeurd is, haalt ze dan even uit hun bubbel."

Maak activiteiten onderdeel van lessen

55. Het is belangrijk om lessen te ontwikkelen waarin leerlingen iets actiefs kunnen doen. Respondent licht dit toe: "Niet alleen aan leerlingen iets leren door een boekje in te vullen of naar een uitleg te luisteren, maar echt iets actiefs, zoals een carrousel of kortere activiteiten binnen een les met daarna een terugkoppeling. Laat ze veel zelf nadenken, maar binnen bepaalde kaders, zodat ze niet vastlopen. Leerlingen vinden het fijn om vanuit hun eigen wereld en ervaring iets te kunnen doen, vanuit hun eigen frustraties of ideeën. Daarop focussen. Dat maakt het ook interessant voor scholen, omdat het iets anders is dan wat vaak in lessen gebeurt."
56. Betrek leerlingen actief bij de lessen, laat ze actief bezig zijn. Respondent: "Doe de lessen in een soort spelvorm met leerlingen. Laat leerlingen niet alleen maar zitten, maar letterlijk actief bezig zijn. Voor de mavo leerlingen is dat het allerbelangrijkste. Dat prikkelt hun gedachten. Ze kunnen net zo goed denken als het vwo, maar hebben soms wat extra stappen nodig."

Maak leerlingen bewust van glijdende schaal illiberale democratie

57. Democratie en rechtsstaat zijn niet alleen abstracte begrippen op zichzelf, maar zijn ook onderling met elkaar verbonden in één systeem. Dit is niet altijd duidelijk voor leerlingen. Respondent: "Als leerlingen bijvoorbeeld vinden dat het parlement gepasseerd mag worden om daadkrachtig te kunnen ingrijpen bij onderwerpen die belangrijk vinden (bv migratie), dan beseffen ze niet dat dit een hellend vlak is. En dat het parlement dan ook gepasseerd kan worden voor onderwerpen waarvan ze wel vinden dat de oppositie zou moeten meepraten." Een ander door de respondent genoemd voorbeeld is dat leerlingen soms vinden dat het rechtssysteem niet functioneert of dat rechters te veel dingen tegenhouden die door het kabinet zijn besloten. Echter: als je de invloed van rechtsspraak op beleid wilt verminderen dan tast je het hele systeem van de democratische rechtsstaat aan. De respondent: "Als je er één pilaar uittrekt, dan kan het hele systeem omvallen. Maak leerlingen daarvan meer bewust."

Dialog leren voeren

58. Leer aan leerlingen hoe ze met anderen een dialoog moeten voeren. Respondent: "Wat wij op school zouden willen, is dat leerlingen leren hoe ze een dialoog voeren. Niet gewoon een gesprek of discussie, maar echt een dialoog om anderen te leren kennen. Haal kinderen uit hun bubbel, laat leerlingen letterlijk kennismaken met verschillende perspectieven."

Handvatten aan docenten hoe een gevoelig onderwerp met een klas te bespreken

59. Geef meer handvatten aan respondenten hoe ze een gevoelig onderwerp met de klas kunnen bespreken. Respondent: "Veel docenten zijn tegenwoordig bang om dingen te bespreken, maar je moet juist alles bespreken. Dus hoe leuk je het lesmateriaal ook maakt, als een docent niet de overtuiging heeft van 'ik kan dit onderwerp bespreken en ik voel me hier comfortabel bij', ja, dan kun je nog zoveel mooie lesmethodes ontwikkelen, maar dan werkt het niet. Wat daarom belangrijk is, is om docenten meer handvatten te geven hoe ze een gevoelig onderwerp met de klas kunnen bespreken. Welke argumenten kan ik als docent aandragen om te kunnen neutraliseren van beide kanten? En misschien tips over hoe je een moeilijk gesprek bespreekbaar maakt. Want heel veel docenten zijn gewoon handelingsverlegen op dit gebied."

Actuele situaties koppelen aan de geschiedenis

60. Vaak denken leerlingen (volgens respondent) dat het alleen om de oorlogperiode gaat zodra ze de naam Anne Frank horen. Belangrijk is volgens respondent dat het direct duidelijk moet zijn dat Anne Frank niet alleen over de Tweede Wereldoorlog gaat maar dat de boodschap van Anne Frank ook relevant is voor nu. Respondent: "Het zou goed zijn om actuele situaties te koppelen aan de geschiedenis, zodat leerlingen begrijpen dat sommige zaken nog steeds relevant zijn."

Maak tastbaar wat democratie is door focus op zelf invloed kunnen uitoefenen

61. Maak voor leerlingen tastbaar wat democratie is. Bijvoorbeeld door te laten zien hoe leerlingen in hun directe omgeving zelf invloed kunnen uitoefenen. Respondent: "Wat ik zou willen geven aan de Anne Frank Stichting is dat leerlingen democratie moeten beleven. Dan kun je leerlingen er beter bij betrekken. Als je alleen over Den Haag begint en leerlingen allemaal met oefeningetjes aan de slag gaan, dan blijft het abstract voor ze. Maak invoelbaar waarom democratie belangrijk is, dicht bij de leefomgeving van leerlingen. Leg uit aan leerlingen hoe zij inspraak kunnen hebben in hun eigen woonplaats. Neem ze mee naar het stadhuis. Dat maakt het tastbaar; dat zijn blijvende herinneringen. Maak een programma ook voor respondenten: op deze manier kun je contact leggen met de gemeente. Veel respondenten weten dat zelf niet."

Geef aandacht aan sociale media bubbels en desinformatie

62. Geef in lessen aandacht aan sociale media bubbels en desinformatie. Respondent: "Er moet iets over 'bubbels' en fake news in de lessen zitten, dat is belangrijk. Geef daarvan heel duidelijke voorbeelden die aansluiten bij de thema's die de Anne Frank Stichting al behandelt."

Betrek ook de ouders bij lessen over democratie

63. Betrek ook de ouders van jongeren bij lessen over democratie en burgerschap. Respondent: "Wat heel goed zou zijn, is als een slag gemaakt wordt richting de ouders. Laten we ook vooral ouders onderwijzen dat het oké is dat iemand een andere mening heeft als jezelf. Ouders hebben een voorbeeldfunctie naar de jongeren. Als ouders weinig tolerantie hebben, dan nemen jongeren dat over. Bijvoorbeeld: onze school had online gezet dat ze niet meer willen dat op snoep wordt getrakteerd bij verjaardagen. Want snoep is ongezond, liever iets gezonds meegeven aan de kinderen. Als je dan kijkt naar de heftige online reacties van ouders, dan snap ik heel goed waar jongeren het vandaan halen. Dus het zou goed zijn om ook aan de slag te gaan met ouders."

3.2. Resultaten groepsgesprekken met leerlingen

Om de bevindingen in de literatuurstudie ook vanuit het perspectief van leerlingen nader te duiden en van context te voorzien hebben de onderzoekers groepsgesprekken (fysiek, op locatie) uitgevoerd met 44 leerlingen op 8 scholen. We hebben gestreefd naar diversiteit in opleidingsniveaus, onderbouw of bovenbouw, leerlingenpopulatie (homogeen of heterogeen), regio. Locaties scholen: Amsterdam, Leiden, Voorburg, Bergen op Zoom, Almelo, Velsen-Zuid en Meppel. Type scholen: Vmbo, Havo, Vwo/Gymnasium.

De resultaten van de groepsgesprekken met leerlingen worden gepresenteerd op basis van de volgende opbouw:

- Veranderende omgang van jongeren met – en impact van sociale media / internet.
- Inlevingsvermogen / empathie van jongeren omtrent maatschappelijke problemen en andere groepen in de samenleving.
- Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties.

Veranderende omgang met – en impact van sociale media / internet

Geraadpleegde (online) nieuwsbronnen

1. Wat nieuwsbronnen voor jongeren betreft zijn sociale media allesoverheersend. Belangrijker dan offline nieuwsbronnen zoals de krant en televisie. Sociale media platforms die door veel leerlingen worden gebruikt zijn Instagram, TikTok, Snapchat, YouTube. Het nieuws dat zij zien komt binnen op de 'feed', vooral uit de algoritmes die op de desbetreffende platforms 'automatisch' bovendrijven.
2. Op de sociale media platforms concurreert 'nieuws' met een veel ruimer aanbod aan content. Veel leerlingen zeggen kanalen te volgen over sport, bekende Nederlanders, internationale celebrities, juice kanalen, muziek, mode, eten/koken, uitgaan et cetera. Ook gaming platforms (en in het bijzonder ook het communicatie platform Discord dat veel door gamers wordt gebruikt) worden door leerlingen (vooral jongens) gefrequenteerd.
3. Specifieke online nieuwskanalen die volgens leerlingen momenteel veel worden gebruikt zijn o.a. [NOS Stories](#) (dat zijn korte video's waarin het nieuws op toegankelijke wijze wordt toegelicht; deze zijn populair bij veel jongeren), [de Marker](#) (BNN/VARA) en [www.nu.nl](#). Voor factchecking gebruiken jongeren onder meer Wikipedia, WikiKids, NOS.nl en Google (zie *alinea Factchecken van nieuwsbronnen en herkennen van nepnieuws* voor een nadere toelichting hierop).

Een [recent onderzoek](#) (oktober 2024) van het Commissariaat voor de Media bevestigt dat jongeren vooral online nieuws volgen. Volgens het onderzoek: 78 procent van de jongeren gebruikt sociale media om op de hoogte te blijven van wat er speelt in de wereld. Dat het nieuws hier automatisch voorbijkomt, speelt daarbij een belangrijke rol. De platforms die jongeren het meest gebruiken voor nieuwsgaring zijn Instagram, TikTok en YouTube, met respectievelijk 65, 40, en 38 procent gebruikers. Jongeren groeien steeds meer op in huishoudens waar nieuwsgebruik een minder zichtbare gewoonte is. Zo ligt de papieren krant steeds minder vaak op tafel en kijkt men minder vaak op vaste tijden naar het televisienieuws.

Wel praten de meeste jongeren regelmatig met hun ouders of verzorgers over het nieuws. 62 procent van de jongeren praat ook regelmatig over nieuws met hun vrienden. Anders dan vaak wordt gedacht, vertrouwt het merendeel van de jongeren het nieuws: 94 procent tegenover 6 procent die het nieuws wantrouwt. Om te controleren of iets klopt gebruikt 59 procent van de jongeren zoekmachines zoals Google als voornaamste bron. Voor nieuwswebsites of -apps is dit 36 procent. Actief zoeken naar nieuws via journalistieke bronnen neemt toe naarmate jongeren ouder worden. Dit gebeurt vaker bij hoger opgeleide jongeren dan bij jongeren met een praktijkgerichte opleiding of een biculturele achtergrond. Het Commissariaat voor de Media vindt het belangrijk dat jongeren op school leren om betrouwbaar nieuws te herkennen. Het commissariaat raadt ook aan om te kijken naar manieren om de nieuwssector te ondersteunen, zodat media meer nieuws speciaal voor jongeren kunnen maken.

Zichtbaarheid van racistische en extremistische content

4. Enkele leerlingen zeggen wel eens racistische, gewelddadige of radicaal rechtse video's voorbij te zien komen. Hierbij noemen als bronnen de sociale media platforms X (het vroegere Twitter), TikTok en Reddit. Een leerling (ter illustratie): *"Ik heb het nog nooit opgezocht en ik hoef het ook niet per se te zien. Maar dan zie ik op TikTok weer die hakenkruizen. Ik kijk ernaar, ik lach erom van 'hoe dom' en ik ga weer door."*
5. Sommige leerlingen merken op dat zij best geregeld online geconfronteerd worden met mensen die "heftige" dingen zeggen. Een leerling benoemt dat hij op Discord meerdere malen uitnodigingen heeft gekregen voor gesloten groepen van de KKK – of waarin in ieder geval gerefereerd wordt aan de KKK. Leerlingen komen nog meer heftige dingen tegen op de platforms zoals memes die volgens hen 'op het randje' zijn: bijvoorbeeld memes over WOII of memes die bepaalde groepen belachelijk maken.

Een [artikel op NOS Stories](#) (april 2023) beschrijft dat extreemrechts jongeren bereikt via TikTok en Instagram. Volgens het artikel bevestigen inlichtingendienst AIVD en deskundigen het beeld dat extreemrechts groeit, en er daarbij in slaagt om specifiek jongeren te bereiken. Dat lukt ook via andere sociale media als TikTok en Instagram, waar extreemrechts ook probeert om extremere Telegram- en Discord-groepen te promoten. Daarnaast is het aantal extreemrechtse Telegramkanalen in de afgelopen jaren flink gegroeid. Telegram wordt echter niet genoemd als platform door de leerlingen in ons onderzoek. De NCTV (mei 2024) concludeert in de studie 'Memes als online wapen: Fenomeenanalyse naar het gebruik van memes door extreemrechts' dat extreemrechtse memes overal op het internet zijn te vinden en worden vanuit de extreemrechtse online subcultuur verspreid naar diverse sociale media platformen, waaronder TikTok, Facebook, X, Instagram, communicatieplatform Discord en anderen. Een meme is een idee, uiting of mening gevat in tekst of in visueel materiaal zoals een foto, video of gif-bestand al dan niet voorzien van tekst of geluid, die online wordt gekopieerd en verspreid. Vaak zijn memes grappig en onschuldig, maar ze dienen ook als instrument om een extreemrechtse boodschap op een laagdrempelige manier te verspreiden zodat deze niet altijd als dusdanig wordt herkend. Bedoelingen en effecten van extreemrechtse memes zijn moeilijk aan te tonen, maar ondertussen dragen ze wel bij aan de normalisering van extreemrechts gedachtegoed, (online) groeps- en identiteitsvorming en dienen ze in een enkel geval als mogelijke inspiratie voor geweld. Met memes kan extreemrechts met name jongeren bereiken die anders niet bereikt zouden worden. Hoe meer contentmoderatie er op een platform plaatsvindt, hoe subtieler de extreemrechtse boodschap in de meme verpakt is. Alleen zo kan een meme met extreemrechtse boodschap de grotere platformen bereiken, de moderatie omzeilen en uiteindelijk een groter publiek aanspreken.

6. Leerlingen wijzen op de commentsecties onder berichten op sociale media waarin zoektermen of links naar radicale content wordt geplaatst. Een leerling: *"TikTok gebruik ik veel en ook Snapchat. Dan zie ik berichten over de verkiezingen in Amerika. Ik klik ook door op zoektermen in commentsecties op TikTok en dan kom ik ergens. En dan denk ik waar ben ik nu aanbeland?"*
7. Leerlingen zien ook politieke propaganda langskomen op sociale media platforms. Bijvoorbeeld filmpjes van FvD / Thierry Baudet. Een leerling: *"Ik zie veel propaganda voor Thierry Baudet. Die probeert echt de jeugd te overtuigen, maar wij kunnen niet eens stemmen. Jongeren is echt zijn doelgroep."*

Factchecken van nieuwsbronnen en herkennen van nepnieuws

8. Het checken van de betrouwbaarheid van nieuwsbronnen is geen routine voor de meeste leerlingen. Wanneer zij dit wel doen dan zoeken zij op Google en gaan naar websites die hoog in de Google aanbeveling staan. Ook kijken ze bijvoorbeeld wat er over een nieuwsonderwerp staat op NOS.nl of Nu.nl. Of ze proberen het te checken op Wikipedia, of kijken wat er in de comments onder een bericht of video staat. Vaker factchecken jongeren nieuwsbronnen als ze voor school een werkstuk maken. Van docenten horen ze dan dat het belangrijk is voor het schrijven van het werkstuk om meerdere nieuwsbronnen te gebruiken en deze ook te checken. Een leerling: *"Wat ik dan meestal doe is opzoeken op internet en dan kijken wat voor bronnen ik krijg. En dan probeer ik zo goed mogelijk te kijken welke bronnen betrouwbaar zijn. Vaak gebruik ik Wikipedia. Dat is een samenvatting van allemaal bronnen bij elkaar, dan kijk ik bij de bronnen onderin wat daarin staat."* Een andere leerling: *"Ik zoek eerst op google op en dan kijk ik naar de bronnen. Als ik weet dat het een betrouwbare bron is, zoals de NOS, dan gebruik ik die. Alleen als NOS er geen informatie over heeft, dan kijk ik naar andere bronnen."* Een leerling: *"Ik zoek niet op Google of nieuws of video's echt waar zijn, maar ik kijk in de comments wat mensen hier over zeggen."*

9. Leerlingen van de meeste scholen geven aan dat ze nog weinig les hebben gehad in hoe je nepnieuws kunt herkennen, of hoe je factchecking moet doen. Desalniettemin zeggen leerlingen zelf wel het idee te hebben dat ze nepnieuws kunnen herkennen.⁹

Influencers

10. Leerlingen komen online in aanraking met influencers. Deze influencers hebben veelal eigen online kanalen waarin zij op een specifiek thema content aanbieden (zoals mode, sport, voeding, muziek, e.d.). Het kan ook personen betreffen die 'influencing' niet als hoofdactiviteit hebben, maar bijvoorbeeld muzikant zijn en op muziekvideo's ook maatschappelijke politieke uitspraken doen. Een meisje geeft het volgende voorbeeld: *"Ik luister vaak naar een zangeres waarvan ik fan ben en die volg ik. Ik kijk heel veel van haar video's. Zij is er heel erg voor dat Palestina weer vrij moet worden, dus daar heb ik toen ook onderzoek naar gedaan. Ja dat beïnvloedt mij dan wel in mijn mening."* Sommige jongens volgen influencers op het gebied van fitness, sport en survival waarbij een mannelijk (macho) perspectief wordt gepropageerd. Over Andrew Tate zeggen leerlingen dat hij niet mee zo relevant is. Een leerling: *"Tate zei wat mannen moeten doen en wat vrouwen moeten doen. Maar dat was twee jaar geleden. Dat is nu allang over."*
11. Leerlingen geven aan dat er momenteel een online hype is van video's waarin influencers inspelen op 'snel rijk worden zonder er voor te hoeven werken'. Deze influencers (Andrew Tate maar ook vele anderen) proberen jongeren over te halen om cursussen te volgen in 'snel rijk worden' – of om te investeren in 'cryptocurrency'. Deze ontwikkeling sluit aan bij de bevinding uit de interviews met docenten omtrent het individualisme van veel jongeren.

Inlevingsvermogen / empathie omtrent maatschappelijke problemen en naar andere groepen

Interesse en discussies omtrent maatschappelijke of politieke thema's

12. Leerlingen geven aan dat er in hun klassen of op school niet vaak discussies zijn tussen leerlingen onderling over maatschappelijke of politieke thema's. Als dit gebeurt dan is dat als in de lessen een thema zoals het Gaza-Palestina conflict door de docent wordt besproken. Of als er een heftig incident is (bv de inval in Gaza met veel doden onder de bevolking als gevolg). Maar na verloop van tijd zakken deze spanningen dan weer weg. Een leerling licht toe: *"Op sociale media zie je wel dat mensen verschillend denken over zulke onderwerpen. Maar tussen jongeren is het eigenlijk nauwelijks een issue. Jongeren zijn vooral met hun eigen dingen bezig"*. Volgens een andere leerling: *"Toen de oorlogen begonnen, zoals in Palestina of Oekraïne, volgde ik het een beetje. Maar nu niet meer."* Nog een andere leerling: *"Ik merk niet dat dat nieuws onder jongeren veel wordt besproken. Naar mijn gevoel kijken niet heel veel jongeren naar het nieuws, of lezen het nieuws. Misschien komt het voorbij op je For You page op TikTok of op Instagram, Maar daar blijft het meestal wel bij, het is allemaal heel vluchtig. De meeste jongeren gaan het niet bespreken met andere jongeren en ook niet erover ruziemaken."*
13. Als leerlingen het nieuws al bespreken dan is dat eerder met hun ouders dan met klasgenoten of vrienden. Een leerling: *"Als ik nieuws voorbij zie komen, dan bespreek ik het soms met mijn ouders. Van: waar gaat dit onderwerp over, en hoe zit dit? Heel soms hoor ik ook wel eens in de klas mensen praten over wat ze zien op het nieuws, maar dat komt niet zo vaak voor. Het gaat dan meestal over de oorlog in Palestina en over LHBTIQ-dingen."*

⁹ Noot: uit onderzoek o.a. dit onderzoek komt naar voren dat jongeren hun vaardigheden om nepnieuws te herkennen en om bronnen te checken overschatten.

Inlevingsvermogen/empathie naar mensen met een andere mening, of naar andere groepen in de samenleving

14. Hoewel de interesse van leerlingen in maatschappelijke thema's over het algemeen beperkt lijkt te zijn, zijn hierin dieper ingezoomd wel verschillen vast te stellen. Thema's leven meer zodra het 'dichterbij komt, het de eigen identiteit raakt'. Het conflict in Gaza raakt leerlingen op etnisch-cultureel gemengde scholen meer dan leerlingen op witte scholen. Een maatschappelijk thema dat volgens leerlingen breed leeft is LHBTIQ+ emancipatie. Dit thema staat dicht bij leerlingen zelf (zoektocht naar eigen identiteit) en krijgt op scholen ook de nodige aandacht (zoals paarse vrijdagen). Tegelijkertijd roept het thema ook de nodige weerstand op bij leerlingen die er niets van willen weten. Sommige leerlingen zeggen geen problemen te hebben met gelijke rechten voor groepen, zoals minderheden of LHBTIQ+ personen, maar er wel problemen mee te hebben dat er (in hun ogen) te veel aandacht voor wordt gevraagd. Bijvoorbeeld paarse vrijdag. Een leerling: *'Iedereen mag in Nederland vallen op wie hij of zij wilt. Dat moeten ze zelf weten. Maar waarom moet het er steeds over gaan. Dat irriteert me, je moet mij er niet mee lastig vallen.'* Een leerling: *"Het is nooit genoeg. Prima als je homo of lesbo of bi bent. Maar al dat gepraat over transgenders en over hoe mensen zich identificeren. Regenboogvlaggen en verplichte paarse vrijdag op school. Ze dringen zich op terwijl mij het niet interesseert. Juist daarom krijg ik een hekel aan die LHBTIQ'ers. Dat zou ik niet hebben als er minder aandacht voor zou zijn."*
15. Leerlingen vinden het in de gesprekken vaak lastig om aan te geven hoe het is gesteld met inlevingsvermogen en empathie tussen jongeren onderling, naar andere groepen in de samenleving en naar mensen met een andere mening dan zichzelf. Kortgezegd is de rode draad van de reacties op deze vraag dat de interesse naar andere groepen en opvattingen over het algemeen beperkt is, en jongeren meer bezig zijn met hun eigen zaken en hun vriendengroep. Scholieren (jongens meer dan meisjes) zeggen tolerant (of misschien liever: onverschillig) naar anderen te zijn zolang zaken niet aan ze wordt opgedrongen of ze er anderszins 'last' van hebben.

16. Ruzies of fricties tussen scholieren ontstaan volgens onze respondenten meestal niet door meningsverschillen over maatschappelijke of politieke onderwerpen, maar kunnen eerder ontstaan door wat leerlingen doen op chatgroepen (zoals whatsapp groepen). In online groepen worden dingen regelmatig sterk aangezet en is er dan weinig sprake van empathie. Een leerling: *"Soms is er online op WhatsApp wel eens ruzie tussen mensen. Dit gebeurt dan meestal in grotere chatgroepen. Het is makkelijk om online ruzie met elkaar te krijgen, mensen schelden elkaar makkelijker uit – soms zelfs voor niks."* Volgens leerlingen posten jongeren de laatste tijd veel vaker berichten via Snapchat dan via Whatsapp. Een leerling: *"Want op Snapchat blijven je berichten niet staan, die gaan gewoon weer weg nadat je hebt gelezen. Dus je kunt niet meer terugzien wat iemand heeft geschreven. Jongeren op onze school pakken elkaar terug op wat ze online gezegd hebben. Het gaat dan soms ook offline op school verder. Daardoor komen er veel ruzies. Omdat mensen elkaar niet begrijpen online en bijvoorbeeld screenshots gaan maken van gesprekken waarbij de context niet duidelijk is wat er is gezegd en waarom".* Wat er online aan ruzie plaatsvindt kan soms offline verder gaan, maar dat gebeurt lang niet altijd. Een leerling: *"Je ziet wel eens dat leerlingen die online ruzie maken of gemaakt hebben, en zij zien elkaar weer in het echt, dat het dan ook wel weer oké is. Je ziet hoogstens dat ze niet met elkaar praten, maar ze gaan niet in het echt dan ook ruzie maken."*

Cancelcultuur

17. Jongeren wijzen ook op het risico van 'gecanceled' worden als je (vooral online) uitspraken doet over onderwerpen die gevoelig liggen. Jongeren zouden overgevoelig zijn geworden voor meningen die hun kunnen kwetsen of waar ze het niet mee eens zijn. Daardoor durft niet iedereen meer te zeggen wat hij of zij werkelijk vindt. Een leerling: *"Niemand kan meer dingen hebben. Niemand kan nog een leuk grapje maken. Niemand wil gecanceled worden."*

Denken van jongeren over democratie, rechtsstaat, overheid en instituties

Democratie, instituties, politiek

18. Als leerlingen wordt gevraagd naar hun beeld en mening over democratie, instituties en politiek dan geven veel leerlingen terug dat zij dit vage, abstracte termen vinden. En dat het voor hun (nog) niet relevant zou zijn. Ze hebben er (daarom) niet veel interesse in (het meest bij vmbo- en onderbouw havo/vwo leerlingen; maar ook sommige vwo bovenbouw leerlingen zeggen dit). Een leerling: *"Ik ben er nog niet echt geïnteresseerd in. Misschien komt dat wel als ik 18 ben; dat ik er dan meer geïnteresseerd in ben, want dan kan ik ook echt gaan stemmen."* Een leerling: *"Het is allemaal zo vaag. En ik vind het saai."* Een leerling: *"Het boeit me helemaal niets. Als ik zou mogen stemmen dan zou ik me er meer in gaan verdiepen."*
19. Leerlingen die wel een mening hebben over democratie en politiek vinden dat er in de politiek veel ruzie wordt gemaakt en er weinig daadkracht is. Sommige leerlingen geven aan dat het misschien beter zou zijn als een sterk persoon knopen doorhakt over wat er moet gebeuren in het land. Een leerling: *"Ik denk, vooral bij de politiek, dat het allemaal niet op orde loopt. Er kunnen nog heel veel dingen veranderd worden in Nederland, maar ze doen niets."* Een leerling: *"Ik vind dat er een minister president moet komen die Nederland moet helpen naar een betere toekomst, die bepaalt wat er moet gebeuren."* Een leerling: *"Ik ben van mening: het zal nooit zo zijn dat iedereen het eens zal zijn als er een politieke beslissing wordt gemaakt. Er zullen altijd wel mensen zijn die tegenwerken, of die het er niet mee eens zijn. Als er een politieke partij aan de macht komt, dan heeft het grootste deel van Nederland op die partij gestemd. Dus dat ze vertrouwen hebben in die partij. Mensen die het er niet mee eens zijn moeten er dan maar mee leren leven dat de regels niet volgens hen gaan, maar volgens de partij die dan de macht heeft."*
20. Een thema dat leeft bij leerlingen is het woningtekort. Dat moet snel worden aangepakt. Over de oorzaken voor de woningnood leggen leerlingen diverse verbanden, zoals met de landelijke overheid die te weinig doet en immigratie. Een leerling: *"We doen in Nederland niet wat nodig is. We*

hebben een heel groot woningtekort in Nederland, dat komt onder meer omdat er vanuit de hele wereld mensen naar Nederland komen, terwijl Nederland helemaal niet zo groot is. We hebben veel te weinig huizen. En daar moet meer en sneller iets aan gedaan worden dan dat er nu gebeurt. Wij zijn de volgende generatie, en als er nu niks gedaan wordt, dan kunnen wij nergens meer wonen." Een ander thema dat volgens leerlingen urgent moet worden aangepakt is klimaat en natuur. Een leerling: *"De regering kijkt helemaal niet naar de toekomst. Dus wij zijn waarschijnlijk de generatie die alles moeten fixen. Wij zijn nu 15-16-17 en dan is het niet de bedoeling dat als wij volwassen we dan alles moeten oplossen. De volwassenen die het hebben veroorzaakt moeten het nu direct oplossen. Maar ze maken alleen ruzie. Het is beter als er iemand of een partij komt die snel kan beslissen en dingen kan gaan aanpakken."*

21. Enkele leerlingen geven aan dat zij in de coronaperiode meer zijn gaan nadenken over hoe de overheid en instituties werken, en het dagelijks leven van jongeren kunnen beïnvloeden. Dit had dan vooral te maken met de vrijheidsbeperkende maatregelen door overheid en instituties tijdens de pandemie. In de woorden van een leerling: *"De corona lockdown is het moment geweest waarop ik meer ben ga nadenken over hoe de overheid werkt. Sindsdien houd ik wat er in de overheid en politiek gebeurt beter bij. Door de pandemie ben ik me meer in de politieke macht gaan verdiepen, want ik was het niet eens met het beleid. Na de pandemie is die interesse minder geworden, maar ik volg de politiek wel nog altijd meer dan vroeger"*.

Grondwet en grondrechten

22. De Grondwet en grondrechten lijken meer te leven bij de leerlingen die we hebben gesproken. Dit betreft onder meer de grondrechten over niet-discrimineren (artikel 1) en vrijheid van meningsuiting (artikel 7). Aan leerlingen hebben we in de groepsgesprekken gevraagd in hoeverre ze iets weten over de Grondwet en grondrechten, en of ze deze belangrijk vinden. Leerlingen uit vooral de bovenbouw geven aan iets te weten over grondrechten omdat hier les over hebben gehad bij maatschappijleer of geschiedenis.
23. Sommige leerlingen geven ook aan dat ze bij discussies in de klas over actuele thema's (zoals de demonstraties in Amsterdam voor Palestina) meer doordrongen raken van het belang van grondrechten. Zoals het recht op demonstreren. Andere leerlingen benoemen het belang van grondrechten met een verwijzing naar hoe het kabinet probeerde om buiten het parlement om zaken geregeld te krijgen en de discussie over de spoedwet over asiel.
24. Ook refereren sommige leerlingen aan de verkiezingen die hebben plaatsgevonden in Amerika. Daarbij ging het over thema's zoals immigratie en abortus. Ook dit (buitenlandse) nieuws prikkelt sommige jongeren om na te denken over grondrechten. Een leerling: *"Als ik Amerika nu zie met die discussies over abortus en vrouwenrechten, dan denk ik wel bij mezelf dat het hier in Nederland echt beter is. En dat het voor ons normaal is dat we als vrouwen daar recht op hebben."*

Verschillen tussen scholen

Als sprake was van verschillende bevindingen naar opleidingsniveau, boven- of onderbouw of leerlingenpopulatie van scholen hebben we dit benoemd bij de beschrijving van de resultaten. Enkele opvallende verschillen (samengevat) zijn:

- Democratie, rechtsstaat, instituties zijn voor veel leerlingen abstracte begrippen, in het bijzonder voor leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs en deels ook in de bovenbouw. Vooral in het vmbo, maar in mindere mate óók in de havo en het vwo.
- Op scholen met een etnisch-cultureel gemengde scholierenpopulatie valt het volgens docenten op in lessen over de Grondwet dat leerlingen zonder migratieachtergrond prioriteit geven aan grondwetartikel 7 (vrijheid van meningsuiting) en leerlingen met migratieachtergrond aan grondwetartikel 1 (niet discrimineren). Dit kan heftig botsen bij discussies.
- De gemeenschappelijkheid aan nieuwsbronnen onder jongeren is afgenomen. Hierdoor ontstaan steeds meer onderlinge verschillen in de nieuwsfeiten, interpretaties en emoties die jongeren meekrijgen, wat gesprekken over maatschappelijke thema's ingewikkeld maakt. Dit speelt sterker op etnisch-cultureel diverse scholen dan op scholen met een homogene leerlingenpopulatie (alhoewel het ook daar voorkomt).

4 Relevantie voor educatieve aanpak

4.1. Uitgangspunten educatieve aanpak Anne Frank Stichting

De Anne Frank Stichting maakt lesmateriaal en geeft workshops over onder andere Anne Frank, de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust, antisemitisme en vooroordelen. De Anne Frank Stichting heeft een aanbod voor jongeren en docenten per leerniveau en doelgroep. Als leerniveaus worden onderscheiden basisonderwijs, vmbo, havo, vwo, mbo en de pabo.

Jongeren worden op twee verschillende manieren bereikt:

1. Educatieve programma's en producten die worden uitgevoerd door professionals die met jongeren werken.
2. Educatieve programma's en producten die worden uitgevoerd door jongeren die zelf iets willen organiseren voor leeftijdsgenoten.

Het 'persoonlijke verhaal'

Belangrijke methodiek in het educatieve werk van de Anne Frank Stichting is het 'persoonlijke verhaal'. Het levensverhaal van Anne Frank wordt verteld met een specifiek doel: dat jongeren zich meer bewust worden van de gevaren van antisemitisme, vooroordelen, ongelijke behandeling en het ontnemen van burgerrechten om zo hun houding en blik op de wereld te veranderen. Beoogd wordt te bereiken dat jongeren beseffen dat zij verantwoordelijk zijn voor hun leefwereld en invloed hebben op hun naaste omgeving. Het persoonlijke verhaal, zoals het verhaal van Anne Frank, maakt complexe thema's als antisemitisme en ongelijke behandeling concreet en invoelbaar voor jongeren. Naast het verhaal van Anne Frank worden ook verhalen verteld van jongeren uit deze tijd. Een aansprekend verhaal maakt het voor jongeren makkelijker om het perspectief van een ander te begrijpen, en om zich bewust te worden van de eigen denkbeelden. Door jongeren met de verhalen en zienswijze van anderen in aanraking te laten komen, leren zij hoe ze wederzijds begrip kunnen opbrengen en denk- en gedragspatronen kunnen doorbreken die leiden tot discriminatie en uitsluiting.

Jongeren wordt geleerd om in het heden denk- en handelingspatronen te herkennen die in de jaren 30 en 40 van de vorige eeuw zorgden voor omstandigheden waarin vervolging, deportatie en moord mogelijk werden. Door jongeren inzicht te geven in het ontstaan van stereotiepe denkbeelden en de werking van vooroordelen kunnen zij leren om mechanismen te herkennen die leiden tot discriminatie en uitsluiting. Ook wordt beoogd om jongeren te laten beseffen dat veel vrije keuzes die wij nu kunnen maken toen onder enorme druk stonden. De rechtstaat was namelijk afgeschaft. Jongeren wordt het inzicht geboden dat zo'n situatie nooit meer mag ontstaan.

Zelf in actie komen

In het lesmateriaal wordt aandacht gegeven aan het in actie komen tegen anti-semitisch/racistisch gedachtegoed, en aan de vragen en dilemma's die daar bij komen kijken. Wel of niet voor iemand opkomen, wel of niet erop ingaan als antisemitische of racistische vooroordelen worden verspreid, wel of niet ingrijpen als iemand wordt uitgesloten? Via het verhaal van Anne Frank en hedendaagse persoonlijke verhalen wordt aan jongeren getoond dat juist de keuzes van individuele mensen het verschil kunnen maken. Ook wordt ingegaan op de vraag welke morele of maatschappelijke keuzes jongeren daarbij bezig houden. Welke rol zien zij hierin voor zichzelf weggelegd? Welke redenen zijn er om in actie te komen in onrechtvaardige situaties en hoe kunnen zij dit doen?

Inzicht geven in rollen en perspectieven

Jongeren denken vaak in termen van 'goed' of 'fout'. De werkelijkheid was en is vele malen ingewikkelder. Vanuit de rollen van slachtoffer, helper, omstander en dader leren jongeren om gebeurtenissen in de geschiedenis vanuit verschillende perspectieven te bekijken. Op belangrijke momenten maken mensen keuzes die bij een van deze rollen past. De werkwijze laat jongeren ook ontdekken onder welke omstandigheden keuzes in de oorlogsjaren gemaakt moesten worden. Door rollen en perspectieven in de les te bespreken, is het ook mogelijk om de brug naar het heden te slaan. Jongeren denken na over de eigen normen en waarden en de eigen plek in de samenleving.

4.2. Relevantie bevindingen voor educatieve aanpak

Inlevingsvermogen/empathie

Uit de literatuur blijkt dat de verschillende verschijningsvormen van empathie van individuen (waaronder het kunnen verplaatsen in het perspectief van een ander, het meevoelen met emoties van anderen en vaardigheden als actief luisteren) belangrijk zijn voor het functioneren van de democratische rechtsstaat. Een afname van empathie kan een bedreiging zijn voor de sympathie voor de democratie en rechtsstaat en/of participatie aan de democratie en rechtsstaat. In de coronaperiode zijn de cognitieve en emotionele empathie bij jongeren onder druk komen te staan mede omdat zij minder in aanraking kwamen met andere perspectieven of emoties van anderen, en minder mogelijkheden hadden om met anderen mee te voelen en hen te steunen. In de literatuur is vooral nog onduidelijk in hoeverre dit effect blijvend is of dat in de jaren na de coronacrisis herstel heeft plaatsgevonden. Cognitieve en emotionele empathie bij jongeren staat óók onder druk door verhoogde blootstelling aan desinformatie, influencers en gewelddadige games. Dit kwam vaker voor tijdens de coronacrisis maar lijkt ook onderdeel te zijn van een langetermijntrend van een veranderend gebruik van internet / sociale media. De literatuur geeft aan dat educatie een belangrijke rol kan spelen bij het vergroten van empathie. Empathie vergroten door persoonlijke verhalen is een belangrijk element in de educatieve werkwijze van de Anne Frank Stichting. De bevindingen van de literatuurstudie suggereren dat het bevorderen van empathie onderdeel moet zijn/blijven van de educatieve aanpak van de Anne Frank Stichting.

Binair denken over de samenleving / andere groepen

De literatuur omtrent het veranderende gebruik van sociale media / internet laat zien dat het gebruik van internet en sociale media van invloed is op het denken van jongeren over democratie en over groepen met andere achtergronden en/of opvattingen. Nepnieuws, rabbit holes en echokamers hebben negatieve impact op het vermogen van jongeren om verschillende perspectieven te begrijpen en kritisch na te denken over maatschappelijke thema's.

Ook wordt hierdoor het vertrouwen van jongeren in de overheid, politiek en democratische instituties ondermijnd. Het is daarom belangrijk dat jongeren worden aangemoedigd om kritisch na te denken over de informatie die ze online tegenkomen; hoe mechanismen van des- en misinformatie werken (waaronder de rol van algoritmes, echokamers en influencers); hoe als gevolg hiervan vooroordelen, stereotypen, antisemitisme, discriminatie en uitsluiting tot stand komen; en hoe online mechanismen een rol spelen bij ondermijnen van de democratische rechtsstaat. Kritisch media gebruik zou onderdeel kunnen zijn / moeten blijven van het educatief materiaal van de Anne Frank Stichting.

Andere aandachtspunten

Verder zijn o.a. de volgende bevindingen uit het onderzoek mogelijk relevant voor het educatieve werk van de Anne Frank Stichting:

- De verspreiding van nepnieuws, mis- en desinformatie evenals het gebruik van uiteenlopende informatiebronnen draagt eraan bij dat jongeren 'parallelle waarheden' hebben. De gemeenschappelijkheid aan nieuwsbronnen onder jongeren is afgenomen. Hierdoor ontstaan steeds meer onderlinge verschillen in de nieuwsfeiten, interpretaties en emoties die jongeren meekrijgen. Er kunnen dan verschillende waarheden ontstaan. Dat maakt gesprekken moeilijker in de klas. Mogelijk kan binnen het educatieve werk voor deze mechanismen extra aandacht worden besteed om zo meer onderling begrip te creëren tussen jongeren.
- Onvrede van jongeren over de overheid en politiek die weinig doet of niet in staat is om maatschappelijke problemen op te lossen; en ontvankelijkheid van leerlingen voor 'sterk leiderschap' dat wel knopen kan doorhakken bij maatschappelijke problemen. Vergroot bij jongeren het besef van zowel het belang als de kwetsbaarheid van de democratie en de rechtsstaat en de consequenties van illiberale bestuursvormen. Breng jongeren het besef bij dat een goed werkend democratisch bestuur gebaat is bij zorgvuldigheid. Dit kost weliswaar tijd maar levert uiteindelijk wel betere en breder gedragen resultaten op. Veel leerlingen ervaren democratie,

rechtsstaat, instituties bovendien als abstracte begrippen. Interesse kan mogelijk worden vergroot door deze begrippen concreet en relevant te maken met behulp van het bespreken van concrete, actuele maatschappelijke problemen.

- Er heeft deels een verschuiving plaatsgevonden van vijanddenken tussen groepen ('horizontale' polarisatie) naar vijanddenken richting de overheid ('verticale' polarisatie). De corona lockdown heeft dit proces versneld. Beide vormen van polarisatie hebben impact op het denken van jongeren over democratie en rechtsstaat. Voor het ontwikkelen van een educatieve aanpak is het goed om zich te realiseren dat beide vormen van polarisatie naast elkaar bestaan, en kennis te nemen van onderliggende mechanismen en contexten.
- Jongeren leven steeds meer in eigen bubbels, zowel online als offline. Sommige jongeren lijken daardoor minder betrokkenheid of interesse te hebben ten aanzien van maatschappelijke thema's en andere groepen in de samenleving. Ook vanwege toegenomen individualisering in de samenleving. Op het niveau van de klas speelt deze ontwikkeling ook: sommige jongeren focussen zich meer op zichzelf en op hun vriendengroepen dan voor de coronaperiode, en lijken zich minder te interesseren voor andere leerlingen op hun school of in hun klas.
- Tolerantie onder jongeren naar meningen van anderen lijkt te zijn afgenomen. Polarisation en wij-zij denken zijn toegenomen. Hierdoor kunnen discussies hoog oplopen. Het innemen van een neutrale positie is lastiger geworden. Dat uit zich ook online: jongeren dempen anderen online of cancelen anderen online. Dit heeft ook tot gevolg dat jongeren angst hebben om door leeftijdsgenoten te worden 'gecanceled', en zich daardoor minder durven te uiten.
- Wees ervan bewust dat bij het tonen van empathisch gedrag ook opvoeding en de thuissituatie een rol spelen. Empathie leren jongeren thuis (of niet). Ouders spelen ook een belangrijke rol bij het overdragen van maatschappelijke – en politieke overtuigingen en burgerschap.

Bijlage 1 Resultaten voorverkenning literatuur

Bijlage 1 bespreekt de resultaten van de voorverkenning naar de beschikbaarheid van relevante literatuur en bronnen om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden. De voorverkenning is uitgevoerd in de periode september – december 2023. In de eerste helft van 2024 heeft vervolgens een uitgebreider, verdiepende literatuurstudie plaatsgevonden.

Tijdelijk pandemie en lockdown

Begin 2020 werd SARS-CoV-2 – het coronavirus dat COVID-19 veroorzaakt – voor het eerst in Nederland geconstateerd. Na de eerste uitbraakgolf in het voorjaar van 2020 volgde een heropleving van het virus in het najaar van 2020 en opnieuw in het voorjaar van 2021, aangeduid als de tweede en derde golf. Het kabinet-Rutte III sloot na de eerste uitbraakgolf onder meer alle scholen, universiteiten, bibliotheken, cafés, niet-essentiële winkels, musea, bioscopen en restaurants op enig moment. De centrale eindexamens van 2020 werden op alle middelbare scholen geschrapt. Sportwedstrijden en tal van andere evenementen werden afgelast. Aan iedereen werd geadviseerd om 1,5 meter afstand van elkaar te bewaren en zoveel mogelijk binnen te blijven. Er werd tijdelijk een avondklok ingevoerd. Begin 2021 werd een grootschalig vaccinatieprogramma in gang gezet, met als doel de gehele volwassen bevolking, en later ook 12- tot 18-jarigen, te vaccineren. Vanaf september 2021, nadat circa 80 procent van de bevolking van 12 jaar en ouder zich volledig had laten vaccineren, maakte het beleid nadrukkelijker onderscheid tussen gevaccineerden en niet-gevaccineerden. In plaats van risico-sectoren te sluiten, moesten bezoekers bewijzen getest, genezen of gevaccineerd te zijn met een coronatoegangsbewijs. Dit duurde tot maart 2022.

Resultaten voorverkenning beschikbaarheid relevante literatuur

Bron 1

A daily diary study on adolescents' mood, empathy, and prosocial behavior during the COVID-19 pandemic (2020). Onderzoekers aan de Erasmus Universiteit hebben dit onderzoek uitgevoerd om de eerste gevolgen van de lockdown voor jongeren in kaart te brengen. Het domein waarop de studie betrekking heeft is 'sociaal/pedagogisch'.

Belangrijke bevindingen impact lockdown op gedrag en ervaringen van jongeren:

Gedurende hun onderzoek stelden de onderzoekers vragen aan een groep jongeren, met een leeftijd tussen de 10 en 20 jaar, over hun gedrag en ervaringen tijdens de lockdown (elke doordeweekse dag van 30 maart tot 17 april 2020). Deze groep jongeren volgden zij al voor langere tijd vóór de lockdown, wat interessante resultaten oplevert.

Impact: Het onderzoek laat zien dat de lockdown op de korte termijn enkele negatieve gevolgen had voor jongeren die hen mogelijk kunnen hinderen bij hun sociaal-emotionele ontwikkeling. Tijdens de lockdown lieten jongeren, in vergelijking met de jaren daarvoor:

- Een afname zien in empathie, ofwel het meevoelen met anderen.
- Zij hadden ook minder mogelijkheden voor pro-sociale acties zoals iets goed doen voor een ander of steun bieden aan vrienden.

De jongeren lieten echter tijdens de eerste maanden van de lockdown ook veerkracht zien in de vorm van een verbeterde gemoedstoestand. Jongeren ervaarden tijdens de lockdown namelijk minder spanning en meer kracht.

Bron 2

Eenzaamheid onder jongeren tijdens de coronacrisis: een verkenning van Movisie (april 2021) van literatuur, beleid en praktijk omtrent de gevolgen van de coronacrisis op eenzaamheid onder jongeren. Voornaamste domein waarop de betreffende studies betrekking hebben is 'sociaal/pedagogisch' en 'psychologisch'.

Belangrijke bevindingen:

Onderzoeken laat zien dat de eenzaamheid onder jongeren relatief sterk is toegenomen tijdens de coronacrisis. Zo heeft het RIVM (2021) sinds de uitbraak van de coronacrisis op meerdere momenten gemeten in hoeverre jongeren eenzaamheid ervaren. Gevoelens van eenzaamheid namen onder jongeren toe naarmate de crisis langer aanhield (RIVM, 2021). Uit de meetronde van mei 2021 blijkt dat jongeren tussen 16 en 24 jaar zich het meeste van alle groepen enigszins tot sterk eenzaam voelen. Met 75% ligt het percentage dat aangeeft zich eenzaam te voelen beduidend hoger dan oudere leeftijdsgroepen (58 tot 61%).

Gevolgen van eenzaamheid voor jongeren

Zoals de ervaren eenzaamheid verschilt per jongere, zullen volgens de auteurs ook de gevolgen van de contactbeperkende maatregelen op jongeren variëren. De toekomst (de overzichtsstudie is verschenen in het voorjaar van 2021) moet volgens de onderzoekers uitwijzen of en in hoeverre er een langdurig effect is op de sociaal-emotionele ontwikkeling, het sociale netwerk en de identiteitsontwikkeling van jongeren.

- (1) Sociaal-emotionele ontwikkeling. Het ontwikkelen van sociale vaardigheden is voor jongeren op een laag pitje komen te staan gedurende de coronacrisis. Voor jongeren die meer moeite hebben met het onderhouden van contacten, lijkt de coronacrisis in eerste instantie een uitkomst. Het geeft minder druk om contacten te leggen en onderhouden. Maar juist op langere termijn kan het ervoor zorgen dat vaardigheden die nodig zijn voor het leggen van de contacten (opnieuw) moeten worden aangeleerd en worden geoefend. Maar de coronacrisis biedt ook kansen. Zo ontwikkelen jongeren ook nieuwe sociale vaardigheden zoals zelf actief contact leggen

met leeftijdgenoten en het zoeken naar nieuwe manieren om sociale activiteiten te ondernemen.

- (2) Sociaal netwerk. Jongeren hebben tijdens de coronacrisis minder kans hun netwerk uit te breiden. Thuiswonende studenten en middelbare scholieren hebben over het algemeen thuis een netwerk. Naarmate jongeren ouder worden zijn zij steeds meer zelf verantwoordelijk voor het leggen en onderhouden van sociale contacten. Eerstejaars scholieren van de middelbare school en eerstejaars studenten hebben met een extra uitdaging te maken, omdat ze nog geen bestaand netwerk hebben op hun nieuwe school.
- (3) Identiteitsontwikkeling. Het contact met leeftijdgenoten is voor jongeren belangrijk voor het ontwikkelen van hun eigen identiteit. Dat wil zeggen dat jongeren moeten ontdekken wie ze zijn, wat ze leuk vinden en wat zij belangrijk vinden in het leven. Ze leren zich af te zetten tegen de groep of passen zich juist aan. Gedurende hun opleiding, studie, sport en/of werk komen ze in aanraking met nieuwe mensen en met nieuwe ideeën. Deze ontmoetingen met mensen buiten hun eigen bestaande sociale netwerk bieden de mogelijkheid voor identiteitsvorming, maar zijn ook belangrijk voor bijvoorbeeld het vinden van een latere baan. Het opbouwen van deze verschillende banden komen juist op een laag pitje te staan tijdens de crisis. Het is een natuurlijk proces om in de leeftijdsperiode van 12-28 jaar veel 'weak ties' op te bouwen (kennissen, teamgenoten bij de sportclub). Daarna neemt dat weer af en komt er steeds meer focus op de kern van 'strong ties': gezin, familie. In tijden van corona ligt óók voor jongeren echter de focus op de 'strong ties', terwijl juist ook de 'weak ties' belangrijk zijn voor de ontwikkeling van jongeren. Dat kan een gevoel van eenzaamheid geven.

Blik op de toekomst

De onderzoekers geven aan dat nog niet precies duidelijk is wat op de langere termijn de effecten van de contactbeperkende maatregelen zullen zijn op de sociale en mentale gezondheid van jongeren. Wel is bekend dat hoe langer jongeren vereenzamen, hoe ingewikkelder het wordt om de eenzaamheid te doorbreken. Extra aandacht is nodig voor die jongeren die sociaal en mentaal al kwetsbaar waren.

Bron 3

Het na-effect van corona op de ontwikkeling van jongeren. Gesprek (juli 2022) over de langetermijneffecten van de coronapandemie op de ontwikkeling van jongeren met expert Maartje Hilhorst (klinisch psycholoog/psychotherapeut). Domein(en) waarop de bron betrekking heeft: sociaal/pedagogisch, onderwijs en psychologie.

Belangrijke bevindingen:

De langetermijneffecten van de coronapandemie op de ontwikkeling van jongeren: Door van buitenaf opgelegde coronamaatregelen konden jongeren hun gevoel van autonomie en eigen keuzes kunnen maken minder ontwikkelen. Dat vertaalt zich in:

- Gevoelens van machteloosheid en apathie.
- Gevoel overbelast te zijn.
- Minder aanpassingsvermogen van jongeren.
- Meer sociaal-angstige jongeren.

Er zijn verschillende trends als het gaat om de gevolgen van corona op de jeugd. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt tussen verschillen typologieën van jongeren.

Groep die we voor de lockdown als psychisch gezond konden betitelen

- Allereerst is er de groep die we drie jaar geleden als psychisch gezond konden betitelen. Corona zorgde voor een claustrofobische periode: thuiszitten, niet naar school of opleiding, niet sporten en niet uitgaan. Door de coronamaatregelen konden jongeren hun interne locus of control minder ontwikkelen; het gevoel van autonomie en eigen keuzes kunnen maken. Tijdens de puberteit en adolescentie is deze ontwikkelingstaak juist erg belangrijk: geleidelijk experimenteren met flirten, ontdekken of je op jongens of op meisjes valt, je vervolgopleiding, je eerste biertje. Loskomen van je ouders en je eigen identiteit ontdekken; dat werd door corona onderbroken. Via de smartphone was er veel contact met klasgenoten en

vrienden, maar dat is iets anders dan fysieke interacties waar veel meer vaardigheden bij komen kijken. Ook opgelopen leerachterstanden hebben geen boost gegeven aan het zelfvertrouwen van deze jongeren.

- Een deel van deze groep voorheen gezonde jongeren blijft ook na beëindiging van de lockdown overmatig online actief, heeft weinig zelfvertrouwen of neemt te veel risico's met drank toen alles weer kon zonder hierin te zijn gesocialiseerd (sociaal opgevoed) te zijn.
- Het brein van pubers en adolescenten verschilt van een volwassen brein als het gaat om executief functioneren. Het is nog 'werk in uitvoering'. Jongeren kunnen zaken niet volledig overzien. Voor hen voelde die coronaperiode als uitzichtloos. Sociaal gezien stonden ze twee jaar stil en dat geeft aanpassingsproblemen zoals somberheid, angst, boosheid of apathie.

Jongeren die vóór corona al kwetsbaar waren

- Naast de voorheen psychisch gezonde jeugd zijn er de jongeren die vóór corona al kwetsbaar waren, bijvoorbeeld door angst en depressie, persoonlijkheidsproblematiek of autisme.
- Bij hen namen de problemen toe. Online hulpverleners konden de gebruikelijke therapeutische interventies niet inzetten. Zo helpt het bij een depressie om plezierige activiteiten buitenshuis te ondernemen, dat was moeilijk of zelfs onmogelijk in de lockdowns.
- Uitzondering hierop is een kleine groep jongeren met autisme, sociale fobie of vermijdende persoonlijkheidstrekken die aanvankelijk redelijk goed functioneerde. Dat is de groep jongeren met psychische klachten die op korte termijn minder stress ervoeren omdat ze hun sociale angsten konden vermijden. Ze hoefden de kantine niet in te lopen en geen spreekbeurt te houden. Maar, op langere termijn hebben zij juist extra moeite om weer de stap naar school of studie te zetten en zit een gedeelte van deze jongeren nog steeds thuis. Want hoe langer je in de vermindering zit, hoe moeilijker het is om daar uit te komen.

Jongeren die gedurende de lockdown een overstap maken naar volgende fase onderwijs

- Een groep jongeren die om speciale aandacht vraagt zijn degenen die tijdens corona een overstap doormaakten naar een volgende fase, naar de brugklas of naar MBO, HBO of universiteit.
- De structuur die ze in zo'n overgangsfase nodig hebben viel weg en zij hebben veel eenzaamheid gekend. Dat leidt nu tot aanmeldingen bij de ggz van jongeren met internaliserende klachten, die extra depressief zijn en moeite hebben om aansluiting te vinden bij studiegenoten.
- In maatschappelijk opzicht zijn zij verhoogd 'blijven vermijden', zo is het voor een groep jongeren een gewoonte gebleven om colleges online te volgen. Hun aanpassingsvermogen is opgebruikt door in en uit de lockdowns te gaan. Toen alles weer mocht raakten ze sneller overprikkeld.

Herstellend vermogen niet voor alle jongeren

Het herstellend vermogen van veel jongeren is groot, maar dat geldt niet voor allemaal. Jongeren hebben vertraging in hun psychosociale ontwikkeling opgelopen, driekwart houdt hier geen gevolgen aan over maar een kwart dus mogelijk wel.

Bron 4

De [Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19](#) van het Netwerk Gezondheidsonderzoek bij Rampen (GOR) brengt de gevolgen in kaart van de coronacrisis op de gezondheid. Dit netwerk bestaat uit de GGD en, GGD GHOR Nederland, RIVM, het Nivel en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. In de monitor wordt elk kwartaal een meting onder jongeren uitgevoerd. We hebben de meting geraadpleegd met als publicatiedatum 30 november 2023. Domein(en) waarop de integrale gezondheidsmonitor betrekking heeft zijn onderwijs, sociaal/pedagogisch en zorg/psychologie.

Belangrijke bevindingen:

Invloed op persoonlijke ontwikkeling

- Jongeren geven aan achterstand te hebben opgelopen met school of studie of zeggen veel belangrijke levensgebeurtenissen, zoals overgangsmomenten, te hebben gemist. Ze begonnen bijvoorbeeld op de middelbare school zonder eerst de groep 8-musical en kamp, verlieten de middelbare school zonder gala en eindexamen, of startten hun studie zonder introductiedagen of op kamers te gaan.
- Lesstof is slechter blijven hangen door de online lessen. En overgangsmomenten die jongeren niet konden meemaken, kunnen ze niet meer inhalen.
- Ook jongeren die beginnen met werken voelen een ontwikkelingsachterstand van gemiste ervaringen en door het onlineonderwijs. Sommigen jongeren zijn hierdoor nu bovenmatig bang om dingen te missen.

Mentale gevolgen

- Ook mentale gevolgen van de lockdown komen thans nog altijd veel voor bij jongeren. Een derde van de jongeren geeft aan als gevolg aan de lockdown meer moeite te hebben met prikkels of drukte slechter aan te kunnen. Het kan soms moeilijk voor hen zijn om weer in een normaal ritme te komen. Ook zijn er jongeren die nare herinneringen hebben aan de coronaperiode en die uiting geven aan sombere of depressieve gevoelens. Enkele jongeren noemen dat ze nog worstelen met een eetstoornis die tijdens de lockdowns ontstond of verergerde.

Veranderd sociaal leven

- De coronamaatregelen beperkten het sociale leven door online les, werken op afstand en doordat afspreken met vrienden lastiger was. Sommige jongeren geven aan dat ze hier nu nog de gevolgen van merken. Bijvoorbeeld omdat ze minder vrienden hebben, eenzaam zijn, of zich ongemakkelijk voelen in sociale situaties. Een aantal jongeren geven aan dat ze het moeilijker vinden om in grote groepen te zijn. Of ze benoemen dat bijvoorbeeld hun opa en oma geen kus meer willen bij een begroeting.

Veranderend beeld maatschappij en politiek

- Sommige jongeren zeggen als gevolg van de lockdown een ander beeld te hebben gekregen van de politiek en maatschappij. Degenen die hier iets over zeggen, vertrouwen de overheid meestal minder of helemaal niet meer. Ook vertellen jongeren over blijvende meningsverschillen met familie of vrienden en spanningen die ze ervaren in hun sociale omgeving.

Bron 5

Op basis van de monitorcijfers van Netwerk GOR heeft VNG een [landelijk dashboard Sociale impact corona van de VNG](#) laten ontwikkelen en online geplaatst. Op moment van raadpleging stonden hierop actuele cijfers uit 2e kwartaal 2023. Onderwerpen voor jeugd zijn: mentale weerbaarheid (o.a. ervaren gezondheid, vertrouwen in de toekomst, psychische klachten); onderwijs (stress over school en huiswerk, invloed maatregelen school/werk); sociale cohesie (sociale steun, invloed maatregelen relatie met familie, invloed maatregelen relatie met vrienden). Domeinen: sociaal/pedagogisch, onderwijs en zorg/psychologie.

Belangrijke bevindingen:

Zie bron 4, echter nu grafisch weergegeven met de mogelijkheid om cijfers uit te splitsen naar provincies.

Bron 6

In het kader van het Literatuuronderzoek Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 worden periodiek literatuuronderzoeken uitgevoerd naar de gevolgen van COVID en de lockdown op de gezondheid, sociaalemotionele ontwikkeling, welbevinden, sociaal leven en maatschappelijke opvattingen van Nederlanders, waaronder jongeren. We hebben het rapport '[De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn van de jeugd](#)' van NIVEL en RIVM geraadpleegd met als publicatiedatum 24 januari 2022. Domein(en) waarop deze literatuurstudie betrekking heeft zijn het sociaal/pedagogisch en zorg/psychologie.

Belangrijke bevindingen:

- Het eerste resultaat van dit meerjarige onderzoek is een literatuurstudie van nationaal en internationaal onderzoek van het Nivel en het RIVM. Hierin is gekeken wat er in de wetenschappelijke literatuur al bekend is over de gevolgen van de coronapandemie voor de fysieke en mentale gezondheid van de jeugd (0 tot 25 jaar). De literatuurstudie kijkt naar zes thema's: fysieke gezondheid, behoefte aan zorg, mentale gezondheid, sociale effecten; overige effecten en risico- en beschermende factoren. Daarnaast is onderzocht welke factoren de jeugd kunnen beschermen tegen negatieve gevolgen, en welke de problemen juist groter maken. De onderzochte internationale studies gaan over de periode tot het najaar van 2020. De Nederlandse studies nemen ook het voorjaar van 2021 mee.
- Uit de studies blijkt dat de coronacrisis voor veel jongeren een negatieve invloed heeft gehad op de fysieke en mentale gezondheid. Jongeren zijn minder gaan bewegen, ongezonder gaan eten en hadden vaker last van klachten als depressie, angsten en eenzaamheid.
- Jongeren die al mentale of lichamelijke problemen hadden, hebben meer negatieve gevolgen ervaren van de coronacrisis. Door de crisis werden hun bestaande problemen erger.
- Andere factoren die de negatieve gevolgen van de coronacrisis vergroten zijn armoede en problemen in gezinnen. De invloed van de crisis is groter als jongeren verschillende problemen tegelijk hebben.
- De onderzoeken laten ook zien dat jongeren minder vaak naar een zorgverlener gingen voor fysieke of mentale klachten terwijl de behoefte aan mentale zorg juist toenam.
- Tegelijkertijd laat de studies zien dat jongeren veerkrachtig zijn; in ieder geval in het begin van de crisis. Velen hadden in de onderzochte periode (ruwweg het eerste jaar van de crisis) geen of weinig klachten, of de klachten namen weer af nadat maatregelen werden versoepeld. Jongeren gaven daarnaast aan dat ze minder druk of prikkels ervoeren tijdens lockdowns en dat ze dat prettig vonden. Het is uit dit onderzoek onduidelijk wat de effecten op de lange termijn zijn.
- In het algemeen is meer aandacht nodig voor preventie om gezondheidsproblemen te voorkomen en de jeugd veerkrachtig te maken en houden. En daarbij speciale aandacht te hebben voor kwetsbare groepen.

Bron 7

In het kader van het [Literatuuronderzoek Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19](#) worden periodiek literatuuronderzoeken uitgevoerd naar de gevolgen van COVID en de lockdown op de gezondheid, sociaalemotionele ontwikkeling, welbevinden, sociaal leven en maatschappelijke opvattingen van Nederlanders, waaronder jongeren. We hebben de rapportage van NIVEL en RIVM geraadpleegd met als publicatiedatum 31 oktober 2022. Domein(en) waarop de literatuurreview betrekking heeft zijn het sociaal/pedagogisch en zorg/psychologie.

Belangrijke bevindingen:

Bepaalde leeftijdsgroepen zijn bovengemiddeld hard geraakt door de gevolgen van COVID en de lockdown. Zo hebben jongeren (tot 17 jaar) en jongvolwassenen (18 tot 25 jaar) vaker last van depressieve gevoelens en angst dan voor de epidemie. Jongvolwassenen en ouderen hebben meer last van eenzaamheid. De studieresultaten van leerlingen op de middelbare school en het hoger onderwijs waren slechter.

Bron 8

De [kenniskaart Sociaal-emotionele gevolgen van de COVID-19-crisis op leerlingen](#) is verschenen in oktober 2021. Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: sociaal/pedagogisch, onderwijs, psychologie.

Belangrijke bevindingen (zowel uit de kenniskaart als uit de uitgebreidere bijlage):

De meeste onderzoeken naar de gevolgen van de COVID-19-crisis op het onderwijs gaan over de gevolgen voor leerprestaties, en dan met name die van basisschoolleerlingen. (...). Een belangrijke vraag die nog grotendeels onbeantwoord is, gaat over de gevolgen op het sociaal-emotionele vlak: Hoe is het leerlingen in alle onderwijssectoren vergaan op het sociaal-emotionele terrein?

Korte en middellange termijn effecten voor VO (12-18 jarigen)

- Systematische reviews geven een overzicht van de uitgevoerde empirische studies naar de directe effecten van schoolsluitingen op het welbevinden, de mentale gezondheid en de sociale ontwikkeling van 12-18 jarigen. De directe effecten lijken mee te vallen. Na de eerste lockdown werden er in de internationale studies nauwelijks negatieve effecten gerapporteerd, al waren er, ook voor Nederlandse jongeren, indicaties van een toename van depressieve symptomen en angst en minder levensvreugde onder adolescenten. Ook waren er indicaties dat middelbare scholieren meer onzekerheid ervaren over hun leerprestaties en hun toekomst. Andere studies lieten zien dat ouders van VO-leerlingen aangaven dat de motivatie van hun kind was afgenomen maar dat hun welbevinden gelijk was gebleven.
- Internationale reviewstudies laten zien dat, na een schoolsluiting van een half tot driekwart jaar er echter wel negatieve effecten optreden. De belangrijkste zijn: slaapverstoring, concentratieverlies, motivatieverlies door verveling en lagere zelfcontrole, eenzaamheid omdat pubers elkaar missen, ongemak bij het digitale thuisonderwijs vanwege oncomfortabele thuissituatie in vergelijking met 'peers' (vrienden, leeftijd- en

soortgenoten), zorgen over de eigen toekomst en zieke familieleden, zenuwachtig en rusteloos door het ontbreken van een uitlaatklep bij 'peers'. Op basis van een meta review blijkt dat het aantal opnames onder jongeren voor een depressie of angststoornis bijna is verdubbeld ten opzichte van voor de coronacrisis. Gemiddeld rapporteert één op de vier jongeren depressieve klachten en is één op de vijf angstig.

- Voor een gering aantal VO leerlingen slaat de onzekerheid door de schoolsluiting door in paniek, angst en depressie. De mentale gezondheid van jongeren was het laagst gedurende de tweede lockdown, vergeleken met de periode voor de pandemie: lagere levensvreugde en meer emotionele problemen.

Korte en middellange termijn effecten voor MBO (16-24 jarigen)

- Studenten in het mbo ervaren vaker sociale problemen (bijv. het niet hebben van een goede vriend of niet het gevoel hebben aardig gevonden te worden door leeftijdgenoten) en last hebben van hyperactiviteit (bijv. snel afgeleid of rusteloos zijn).
- De gemiddelde levensvreugde is afgenomen, en mbo-ers zijn minder positief over hun toekomst gaan denken. Ze maken zich zorgen dat corona leidt tot een vertraging in hun opleiding of het vinden van een baan in de toekomst. De effecten van de 2e lockdown lijken groter dan die van de 1e lockdown.

Direct en indirecte effecten

- De gevolgen van de Covid-19 crisis (scholensluiting en andere beperkingen van het dagelijks leven) kunnen het sociaal-emotionele welzijn van kinderen en jeugdigen direct of indirect beïnvloeden.
- Directe effecten betreffen vooral het gemis aan sociale contacten en sociale activiteiten zoals sport en vrijetijdsbesteding buitenshuis. Indirecte effecten gaan vooral over gevolgen voor het gezinsleven (wegvallen van kinderopvang, organiseren van thuisonderwijs) en de economische onzekerheid van sommige ouders. De toegenomen werkloosheid in sommige sectoren van de economie leidde tot stress bij ouders, wat een effect heeft op het sociaalemotionele welzijn van kinderen.

- Belangrijke indirecte paden zijn: stress in de gezinssituatie en de negatieve invloed daarvan op de emotionele kwaliteit van de opvoedingsinteracties. Het ontbreken van routine en dagstructuur heeft ook negatieve gevolgen gehad, en ook geleid tot een ongezondere leefstijl: kinderen zitten langer, en er was een toename aan verleiding van ongezonde tussendoortjes of riskant gedrag t.a.v. roken, alcohol of drugs.

Voor wie zijn effecten het sterkst?

- De directe en indirecte gevolgen van de COVID-19-crisis zijn niet voor alle kinderen en jeugdigen hetzelfde. Sommige kinderen reageren sterker negatief op de crisis en de beperkingen die eruit voortvloeien dan andere kinderen. In sommige thuissituaties wegen de gevolgen zwaarder dan in andere. De sterkte van het verband tussen de effecten van de COVID-19-crisis (onafhankelijke variabele) op het sociaal-emotioneel welbevinden (afhankelijke variabele) wordt in deze gevallen door andere factoren beïnvloed. We spreken in dit verband van moderatoren.
- Kenmerken van een kind zelf, zoals de veerkracht, sekse en eventuele bestaande problemen kunnen ervoor zorgen dat sociaalemotionele gevolgen kleiner of groter zijn. Ook persoonskenmerken van ouders kunnen ervoor zorgen dat effecten groter of kleiner zijn. Hun sociaaleconomische positie, sociale netwerk en de beschikbaarheid van ondersteunende voorzieningen leidt ertoe dat niet iedereen mogelijke gevolgen even goed kan opvangen.
- Voor kinderen is veerkracht belangrijk. De veerkracht van een kind verwijst naar het vermogen om met tegenslag om te gaan en wordt vaak gezien als de combinatie van normale tot bovengemiddelde intelligentie, emotioneel stabiele en sociabele persoonlijkheid, en het vermogen om impulsen te beheersen. Veerkrachtige kinderen en jeugdigen ondervinden minder ernstige gevolgen van de COVID-19-crisis, meisjes zijn gevoeliger voor de negatieve gevolgen dan jongens, en kinderen met bestaande psychosociale problematiek zijn ook kwetsbaarder.

- De reactie van de ouders op de crisis, of zij zelf veerkrachtig zijn en in staat zijn ondanks verhoogde stress en onzekerheid een emotioneel positief gezinsklimaat te handhaven en alternatieven te organiseren voor het wegvallen van de sociale contacten van hun kinderen, verzacht de effecten van de crisis op kinderen en jeugdigen. De beschikbaarheid van sociaaleconomische hulpbronnen geeft opvoeders meer middelen om de gevolgen van de crisis te compenseren. Beschikbare voorzieningen, sociale netwerken (buurkinderen) en speelmogelijkheden in de buurt kunnen de sociaal-emotionele effecten van de COVID-19-crisis eveneens verminderen. Omgekeerd zijn een-ouderschap, bestaand sociaal isolement, bestaande (geestelijke) gezondheidsproblematiek, een lage sociaaleconomische status (opleiding, inkomen) en onveilige buurt versterkers van de negatieve gevolgen van de COVID-19-crisis.

Bron 9

Experts concluderen dat coronacrisis bij jongeren niet alleen heeft gezorgd voor leerachterstanden en mentale problemen, maar ook tot gedragsproblemen van pubers. De coronacrisis heeft belangrijke vormende jaren voor kinderen totaal verstoord en daar merken middelbare scholen de gevolgen. Bron: [RTL Nieuws \(30 mei 2023\)](#). Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: sociaal/pedagogisch, psychologie, gedrag/veiligheid.

Belangrijke bevindingen:

- Na de coronacrisis is er veel aandacht geweest voor leerachterstanden bij jongeren, maar er zou meer moeten worden gekeken naar de achterstanden in sociale vaardigheden die jongeren hebben opgelopen.
- Het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) kreeg na de coronapandemie signalen van scholen dat jongeren meer de grenzen opzoeken in de klas dan ervoor. Op school zien docenten een verandering in gedrag, bijvoorbeeld onverschilligheid, ruzies, maar ook verminderde mentale gezondheid. De problemen zijn niet bij alle jongeren even groot en ook de terugkeer van structuur en regelmaat lijkt jongeren te helpen. Toch lijken de problemen ingewikkelder te zijn dan het NJi in eerste instantie dacht.

Bron 10

De Universiteit van Utrecht en het Trimbos Instituut hebben onderzoek uitgevoerd naar het welzijn van jongeren in de periode tussen 2017 en 2022. De resultaten van deze trendstudie zijn verschenen in het rapport [Jong na Corona \(2023\)](#). Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: sociaal/pedagogisch, onderwijs, psychologie.

Belangrijke bevindingen:

- **Trends mentale problemen.** Onder jongens in het voortgezet onderwijs zijn tussen 2017 en 2022 de mentale problemen toegenomen en is de levenstevredenheid gedaald. De stijging betrof tot 2021 alle indicatoren van mentale problemen (zoals hyperactiviteit/aandachtsproblemen en psychosomatische klachten) behalve gedragsproblemen. Echter in 2022 zijn ook de gedragsproblemen onder jongens toegenomen. Ook meisjes in het voortgezet onderwijs rapporteerden in 2022 meer mentale problemen en minder levenstevredenheid dan in 2017. Deze veranderingen betroffen alle indicatoren van mentale problemen en waren een stuk groter dan die onder jongens in het voortgezet onderwijs. Op alle gebieden scoren meisjes in het voortgezet onderwijs in 2022 minder gunstig dan in 2017.
- **Trends in 'schoolbeleving en pesten'** onder jongeren in het VO. Tussen 2017 en 2022 werden jongens iets minder positief over de sfeer tussen klasgenoten. Ook was er sprake van een stijging in het percentage dat vaak online pest of gepest wordt in deze periode. Onder meisjes in het voortgezet onderwijs daalde het percentage eveneens dat school leuk vindt en positief was over de sfeer tussen klasgenoten tussen 2017 en 2022. Bovendien nam het percentage dat aangeeft vaak online gepest te worden iets toe.
- **Trends in 'De relatie met gezinsleden en vrienden'** in de periode 2017-2022 onder jongeren in het VO. Onder jongens in het voortgezet onderwijs was er een daling in de ervaren steun van het gezin, maar niet op de andere indicatoren. Tussen 2017 en 2022 was er onder meisjes in het VO voor drie van de vijf indicatoren (steun gezinsleden, makkelijk praten met moeder

en steun vrienden) sprake van een daling. Wanneer de resultaten van 2017 en 2022 met elkaar vergeleken worden, dan blijkt dat meisjes in 2022 over de gehele linie minder positief zijn over hun relatie met gezinsleden en vrienden dan in 2017.

- **Trends in 'Sociale media en gamen'** in de periode 2017-2021 onder jongeren in het VO. Onder zowel jongens en meisjes was er sprake van een sterke toename in het percentage intensieve gamers tussen 2017 en 2021. Tussen 2021 en 2022 is bovendien sprake van een sterke stijging in het percentage leerlingen dat intensief contact heeft via sociale media.

Bron 11

Kennisdossier corona en jongeren (Nederlands Jeugdinstituut). Het NJi houdt een online [actueel kennisdossier bij met een overzicht van onderzoek](#) naar de gevolgen van de coronapandemie en de lockdown op diverse domeinen, zoals de sociaalemotionele ontwikkeling van jongeren, pedagogiek, onderwijs, zorg/psychologie en gedrag. In het kennisdossier is ook kennis beschikbaar over toegenomen probleemgedrag van jongeren na corona.

Belangrijke bevindingen in het NJi kennisdossier:

- **Slechte motivatie en stress.** Het online onderwijs kwam rap van de grond, maar was niet altijd van goede kwaliteit. Het vroeg veel concentratie en discipline om het onderwijs te volgen, wat niet iedereen lukte. Het gebrek aan contact met zowel docenten als andere leerlingen kwam de school-motivatie niet ten goede.
- **Verminderde schoolresultaten.** De schoolresultaten hebben er ook onder geleden, vooral bij leerlingen, studenten en gezinnen die al kwetsbaar waren. Aan de andere kant zijn mede door de inzet van scholen op het inhalen van de achterstanden en door aangepaste richtlijnen, er tijdens de coronaperiode juist minder leerlingen blijven zitten in vergelijking met voor de coronacrisis. Wel is het aantal voortijdig schoolverlaters in het eerste jaar na de coronacrisis flink gestegen.
- **Lesaanbod en doorstroom veranderd.** Gedurende de corona pandemie was op scholen minder ruimte voor persoonsvormende activiteiten als interactie, kritische attitudevorming, burgerschaps-vorming en drama; ook praktijkvakken en -vorming kwamen (veel) minder aan bod.
- **Toename probleemgedrag jongeren na corona.** Na de coronajaren zitten jongeren weer op school en kunnen weer zonder beperkingen gaan stappen. In gemeenten en in de media zijn er signalen dat er op school en bij het uitgaan ook meer sprake is van probleemgedrag onder jongeren. Het opzoeken van grenzen van jongeren is een normaal onderdeel van hun ontwikkeling. Wel leren jongeren van elkaar en van de ervaringen van

oudere jongeren. En dat normale leerproces heeft twee jaar stilgelegen. Daardoor kunnen jongeren belangrijke kennis over sociale omgangsvormen op school en tijdens het uitgaan hebben gemist. En hebben ze soms ook meer geïnternaliseerde problematiek, zoals stress, sombere gevoelens en psychische klachten. Of juist meer externaliserend probleemgedrag, zoals opstandig groepsgedrag.

- Sommige scholen krijgen meer signalen van geïnternaliseerde problematiek bij jongeren. Ze zien een toename van het aantal leerlingen dat vastloopt, motivatieproblemen heeft en last heeft van somberheidsklachten. Ook hebben meer leerlingen moeite met de groepsdynamiek en het contact maken met anderen. Ook kost het docenten meer moeite om orde te houden. Tegelijkertijd zijn er ook signalen dat opstandig groepsgedrag weer afneemt nu de structuur en regelmaat van voor corona weer de norm is.

Bron 12

Op de website van het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (NRO) staat een [zeer uitgebreid overzicht van corona-gerelateerd onderwijsonderzoek](#). Disclaimer: de laatste update hiervan is 24 november 2021. Enkele thema's zijn: onderwijskwaliteit, leeropbrengsten en leeftijd, toegankelijkheid en kansengelijkheid van het onderwijs, welzijn van leerlingen en studenten. Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: onderwijs, psychologie. Belangrijke bevindingen hebben betrekking op al eerder genoemde gevolgen zoals onderwijsachterstanden, mentaal welbevinden van scholieren en gevolgen voor sociaalemotionele ontwikkeling.

Bron 13

[Mentaal welbevinden van de jeugd: lessen uit de coronacrisis \(2023\)](#). Dit betreft een literatuurreview van het Nederlands Jeugdinstituut van literatuur over het mentaal welbevinden van de jeugd in de coronaperiode maart 2020 tot april 2022. De review omvat conclusies uit 40 onderzoeken, 26 monitors en peilingen, 3 jongerenpanels van 20 onderzoeksinstellingen. Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: sociaal/pedagogisch en zorg/psychologie.

Belangrijke bevindingen

- Mentaal welbevinden van de Nederlandse jeugd tijdens de coronacrisis (2020-begin 2022).
- De ervaren kwaliteit van leven leek te dalen.
- Gedragsproblemen tot 2022 leken niet toe te nemen.
- We weten weinig over psychosomatische klachten.
- Kinderen en jongeren rapporteerden een hogere mate van depressieve gevoelens.
- Emotionele problemen leken te verergeren.
- Niet alle kinderen, jongeren en jongvolwassenen reageren hetzelfde op deze crisissituatie.
- Vooral monitors en peilingen lieten zien dat eenzaamheid erger werd.
- Verbinding zoeken met vrienden en familie hielp tegen emotionele problemen.
- Angstgevoelens leken toe te nemen tijdens de eerste en tweede lockdown.

Sociale omgeving van kinderen en jongeren tijdens de coronacrisis

- Aanvankelijk waren er weinig zorgen over de toekomst, later toch meer.
- Of jongeren zich aan de maatregelen hielden, was afhankelijk van de situatie.
- Sociaal contact met leeftijdsgenoten werd erg gemist.
- De vrijetijdsbesteding veranderde tijdens de coronapandemie.

- Aanvankelijk waren er positieve, later toch meer negatieve signalen over de sfeer binnen het gezin.
- De schoolsluiting deed verbondenheid met leeftijdsgenoten en motivatie voor school geen goed.

Kwetsbare kinderen en jongeren

- Er is een groep kwetsbare kinderen en jongeren met ernstige en aanhoudende problemen. Dat zijn vooral kinderen en jongeren met psychische problemen, een chronische lichamelijke aandoening of die opgroeien in minder kansrijke gezinnen en omgevingen. De meeste van hen hadden voor de coronacrisis al psychische klachten. Ook lijken mentale problemen erger bij kinderen en jongeren die opgroeien in minder kansrijke omgevingen.
- Meerdere maatschappelijke factoren spelen een rol. Zoals prestatiedruk, opgroeien in armoede, zorgen door de klimaatcrisis of de wooncrisis. De pandemie is inmiddels voorbij, maar deze stressfactoren zijn er nog steeds. Permanente aandacht voor het mentaal welbevinden van de jeugd is van groot belang.

Bron 14

Interview met het Landelijk Steunpunt Extremisme waarin een koppeling wordt gemaakt tussen de impact van de Corona lockdown en radicalisering: [Zorgen over toename van jonge jongens die radicaliseren in rechtsextremistische denkbeelden: 'Ouders hebben geen idee'](#) (oktober 2023). Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: veiligheid en radicalisering.

Belangrijkste elementen uit het interview:

Sinds de coronaperiode hebben jongeren veel thuis gezeten en veel tijd gehad om op bepaalde online fora te zitten. Het begint met een gevoel van onzekerheid: Wie ben ik, waar hoor ik bij en als jij op internet gaat zoeken naar antwoorden, kan het zijn dat je niet altijd in de juiste omgeving komt. Er is op internet een 'enorm aanbod' van extreemrechtse denkbeelden en complottheorieën die leiden tot mogelijk extremistisch gedachtegoed. Maar ook het anti-overheidssentiment neemt steeds meer toe.

Bron 15

Waarom we het juist nu over radicalisering en extremisme moeten hebben. Interviews met expert. Annebregt Dijkman (ten tijde van pandemie 2021) op website van de Expertise-unit Sociale Stabiliteit van ministerie SZW. Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: veiligheid, polarisatie en radicalisering.

Belangrijke elementen uit het interview:

Dat COVID-19 en radicalisering twee losstaande problemen zijn, is een misverstand. De coronacrisis is Pokon voor complottheorieën, racisme en vooroordelen en andere vormen van uitsluiting.

- De pandemie heeft gezorgd voor extra kwetsbaarheid bij jongeren. Bijvoorbeeld in hun gezondheid, maar ook financieel. Er ontstaan daardoor nieuwe uitsluitingsmechanismen omdat de pandemie ook maatschappelijke ongelijkheid heeft vergroot. Dat beïnvloedt ook de gevoeligheid voor polarisatie en radicalisering.
- Jongeren zoeken daarnaast digitaal contact, zitten langer op het internet. Dat schept meer ruimte voor het online rekruteren van mensen door extremistische bewegingen en er ontstaan nieuwe complottheorieën.
- Omdat (ouderlijk) toezicht soms ontbreekt en sociale media, zoals YouTube, algoritmes hebben die radicalisering in de hand kunnen werken.
- Ontregeling van de maatschappij – nu dan vanwege het nieuwe coronavirus, de volgende keer door iets anders – is een voedingsbodem voor allerlei extremistische gedachten en gedragingen.

Bron 16

Polarisatie onder jongeren door de ogen van jeugdprofessionals (2023). Ondertitel: De behoeften, zorgen, kansen en dilemma's van uitvoerende jeugdprofessionals op het gebied van preventie en aanpak van polarisatie. In dit onderzoek zijn jeugdprofessionals geïnterviewd. De studie is uitgevoerd door de Expertise-unit Sociale Stabiliteit i.s.m. Nederlands Jeugdinstituut. Domein(en) waarop de studie betrekking heeft: veiligheid en polarisatie.

Belangrijke bevindingen:

- Het wantrouwen naar de overheid is toegenomen tijdens de coronapandemie, maar is daarna niet meer verdwenen. De coronaperiode heeft het wantrouwen naar de overheid versterkt, maar er spelen óók meer factoren een rol. Er is veel frustratie en somberheid onder jongeren. En wanhoop over hun toekomst. Ze zien toenemende armoede en hebben geen idee hoe ze ooit zelf ergens betaalbaar kunnen wonen. Ze maken zich zorgen over klimaatverandering en weten dat er lange wachtlijsten zijn voor jeugdzorg. Een deel van de jongeren ervaart een gebrek aan toekomstperspectief, er is bij hen sprake van frustratie en wanhoop, en somberheid over hun toekomst. Ook voelen deze jongeren zich niet gehoord.
- De overheid is bij al deze kwesties betrokken, en veel jongeren vinden dat de overheid schuldig is aan de problemen die zij daardoor ervaren. Dat speelde deels al voor corona, maar de lockdown heeft de onvrede hierover versterkt. Jongeren hadden moeite met het coronabeleid en hielden de overheid daar direct verantwoordelijk voor. Jongeren mochten opeens veel dingen niet meer. Dat zorgde voor extra onvrede en was ook schadelijk voor hun mentale welzijn.
- Het groeiende ongenoegen kwam tot uitbarsting. Bovendien konden jongeren tijdens corona makkelijk een schuldige aanwijzen: de overheid. Die bepaalde wat ze wel en niet mochten doen. Jeugd-professionals zagen de opstelling van vooral de jongste groepen jongeren veranderen.

Ze hadden veel minder respect voor autoriteit en gezag. Voor de politie, maar ook in de klas.

- Polarisatie over tegenstellingen en wantrouwen tussen verschillende groepen jongeren (horizontale polarisatie) is sinds de coronapandemie verschoven naar 'verticale polarisatie' (meer wantrouwen, spanning en onbegrip richting de overheid). Jeugdprofessionals geven aan dat deze toename in verticale polarisatie structureel lijkt te zijn.
- Casus: jongeren in opstand. Het was coronatijd en de avondklok was ingevoerd. Jongeren kwamen in opstand en begonnen zich af te zetten tegen de overheid. Ook incidenten vonden plaats. De avondklok was het kantelpunt. Zelfs groepen jongeren (en volwassenen) die ideologisch ver uit elkaar stonden, verenigden zich tegenover een gemeenschappelijke vijand: de overheid.

Bron 17

Monitor Democratisch Bewustzijn van de het Verwey-Jonker Instituut en Anne Frank Stichting (2022). Ook na de coronacrisis is er onder Nederlanders brede steun voor de parlementaire democratie en rechtsstaat. Maar het draagvlak voor in de samenleving is niet onvoorwaardelijk. Een aanzienlijke minderheid is bereid om voor urgente en complexe problemen de parlementaire democratie tijdelijk ter zijde te schuiven. Bij jongeren in de leeftijdscategorie 18-24 jaar is deze tendens sterker geworden. Dat blijkt uit het onderzoek Democratisch Bewustzijn in Nederland, dat het Verwey-Jonker Instituut eind 2021 in opdracht van de Anne Frank Stichting heeft gedaan.

Belangrijke bevindingen m.b.t. invloed coronacrisis:

Invloed coronacrisis, toelagenaffaire, wooncrisis

- Bijna drie op de vier Nederlanders geven aan dat ze in de afgelopen jaren minder vertrouwen hebben gekregen in de daadkracht van de regering om grote problemen in ons land aan te pakken. Zowel de toelagenaffaire, de lange duur van de kabinetsformatie als de aanpak van de woningnood hebben het vertrouwen in de daadkracht ondermijnd. Bij de aanpak van de coronacrisis zijn de meningen iets meer verdeeld. Een substantiële groep (17 procent) zegt juist méér vertrouwen te hebben in de daadkracht van de regering; voor 32 procent maakt het geen verschil. Met name de groep 18-24 jarigen zegt bovengemiddeld vaak dat hun vertrouwen in de daadkracht als gevolg van de coronacrisis is afgenomen.
- Het is zorgwekkend dat de jongste groep in het onderzoek, de 18-24 jarigen, in 2021 een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken heeft ontwikkeld dan in 2019. Aanbeveling is daarom dat extra moet worden ingezet op de groep jongeren 18-24 jaar. Deze groep is door de beperkende maatregelen in de coronacrisis extra getroffen en potentieel gevoeliger geworden voor illiberaal en antidemocratisch denken. Zet daarbij specifiek in op onderwijs in democratische waarden en burgerschap.

Bron 18

In het dreigingsbeeld [Terrorisme Nederland 58](#) (mei 2023) staat beschreven hoe de coronapandemie een katalysator is geweest voor de verspreiding van complottheorieën en een impuls gaf aan negatieve en zelfs extremistische sentimenten gericht tegen de overheid, het rechtssysteem, de media, de wetenschap en andere instituten. Inmiddels zijn de coronamaatregelen afgebouwd en speelt het virus geen aanzienlijke rol meer in het dagelijks leven. Anti-institutioneel extremisten blijven echter vasthouden aan deze complottheorieën, nu vermengd met allerlei oude en nieuwe thema's.

Bijlage 2 Literatuuroverzicht

Abbasi, N.A., & Huang, D. (2020). Digital Media Literacy: Social Media Use for News Consumption among Teenagers in Pakistan. *Global media journal*, 18, 1-7.

Amerongen, J. Van (2023, 30 mei). Zorgen om gedrag pubers na coronatijd: "Ruzie en onverschilligheid". RTL Nieuws. Geraadpleegd op 19 maart 2024, van <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5384467/pubers-opvoeding-school-middelbare-ontwikkeling-pedagogiek>.

Baiano, C., Raimo, G., Zappullo, I., Marra, M., Cecere, R., Trojano, L., & Conson, M. (2022). Empathy through the Pandemic: Changes of Different Emphatic Dimensions during the COVID-19 Outbreak. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 19(4), 2435. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042435>.

Baiano, C., Zappullo, I., & Conson, M. (2020). Tendency to Worry and Fear of Mental Health during Italy's COVID-19 Lockdown. *International Journal Of Environmental Research And Public Health*, 17(16), 5928. <https://doi.org/10.3390/ijerph17165928>.

Berg, G. Van den, Donker, A., van Hummel, N., Tuenter, T., Branje, S., Finkenauer, C., & Polderman, T. (2023). Mentaal welbevinden van de jeugd: Lessen uit de coronacrisis. Een nieuw overzicht van de onderzoeksliteratuur. Nederlands Jeugdinstituut. <https://www.nji.nl/uploads/2023-05/Rapport-Mentaal-welbevinden-van-de-jeugd-lessen-uit-de-coronacrisis.pdf>.

Beunder, A., & Van den Heuvel, L. (2021) 'Dat is allemaal bewezen'. De Groene Amsterdammer. Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/dat-is-allemaal-bewezen>.

Bomers, L., & de Waal, B. (2023, 28 oktober). Zorgen over toename van jonge jongens die radicaliseren in rechts-extremistische denkbeelden: 'Ouders hebben geen idee'. EenVandaag. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/zorgen-over-toename-van-jonge-jongens-die-radicaliseren-in-rechts-extremistische-denkeelden-ouders-hebben-geen-idee/>.

Bosmans, M., Marra, E., Alblas, E., Baliatsas, C., de Vetten, M., van Gameren, R., Schulpen, S., Moleman, Y., Bhattathiri, G., Gerbecks, J., Ditchev, L., & Dückers, M. (2022). De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn van de jeugd: Een systematische literatuurstudie (Nivel & RIVM-rapport 2022-0019). Nivel & Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2022-0019.pdf>.

Bosmans, M., de Vetten-Mc Mahon, M., Alblas, E., van Duinkerken, A., van Leersum Bekebrede, L., Heshusius, J., de Kort, E., Rahmon, I., Wentink, B., Willems, P., Stekelenburg, R., Moleman, Y., Marra, E., & Dückers, M. (2022). De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn van de bevolking: deel 2. Een systematische literatuurstudie (Nivel & RIVM-rapport 2022-0124). Nivel & Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2022-0124.pdf>.

Brüne, M., & Brüne-Cohrs, U. (2006). Theory of mind-evolution, ontogeny, brain mechanisms and psychopathology. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30(4), 437–455. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2005.08.001>.

Commissariaat voor de Media (2024). Jongeren, nieuws en sociale media. Een blik op de toekomst van het nieuws. <https://www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2024/10/Rapport-Jongeren-nieuws-en-sociale-media.pdf>.

Council of Europe. (2018). Reference framework of competences for democratic culture. Volume 1: Context, concepts and model. ISBN 978-92-871-8573-0. Geraadpleegd op 21 maart 2024, van <https://rm.coe.int/prems-008318-gbr-2508-reference-framework-of-competences-vol-1-8573-co/16807bc66c>.

Council of Europe. (2021). Resilience against anti-democratic tendencies through education. Competences for Democratic Culture in European Social and Youth Work. ISBN 78-83-7689-388-4. Geraadpleegd op 3 maart 2024, van <https://rm.coe.int/resilience-against-anti-democratic-tendencies-through-education-compet/1680a5e8f3>.

Davis, M. H. (1980). A Multidimensional Approach to Individual Differences in Empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 85.

De Leyn, T., Waeterloos, C., De Wolf, R., Vanhaelewyn, B., Ponnet, K., & De Marez, L. (2021). Teenagers' reflections on media literacy initiatives at school and everyday media literacy discourses. *Journal Of Children And Media*, 16(2), 221–239. <https://doi.org/10.1080/17482798.2021.1952463>.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit (website; geraadpleegd februari 2024) Waarom we het juist nu over radicalisering en extremisme moeten hebben. <https://www.socialestabiliteit.nl/praktijkverhalen/waarom-we-het-juist-nu-over-radicalisering-en-extremisme-moeten-hebben#:~:text=hier%3A%20Home%20Praktijkverhalen-,Waarom%20we%20het%20juist%20nu%20over%20radicalisering%20en%20extremisme%20moeten,radicalisering%20en%20extremisme%20te%20overslappen>.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit & Nederlands Jeugdinstituut (2023). Polariserend onder jongeren door de ogen van jeugdprofessionals. <https://www.nji.nl/publicaties/polarisatie-onder-jongeren-door-de-ogen-van-jeugdprofessionals>.

Galang, C. M., Johnson, D. L., & Obhi, S. S. (2021). Exploring the Relationship Between Empathy, Self-Constraint Style, and Self-Reported Social Distancing Tendencies During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.588934>.

Geers, S., Boukes, M., & Möller, J. (2020). Bridging the gap? The impact of a media literacy educational intervention on news media literacy, political knowledge, political efficacy among lower-educated youth. *The Journal Of Media Literacy Education*, 12(2), 41–53. <https://doi.org/10.23860/jmle-2020-12-2-4>.

Green, L. M., Missotten, L. C., Tone, E. B., & Luyckx, K. (2018). Empathy, Depressive Symptoms, and Self-Esteem in Adolescence: The Moderating Role of the Mother-Adolescent Relationship. *Journal Of Child And Family Studies*, 27(12), 3964–3974. <https://doi.org/10.1007/s10826-018-1216-z>.

Groep, S. van de, Zanolie, K., Green, K. H., Sweijen, S., & Crone, E. A. (2020). A daily diary study on adolescents' mood, empathy, and prosocial behavior during the COVID-19 pandemic. *PLOS ONE*, 15(10), e0240349. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240349>.

Healey, M., & Grossman, M. (2018). Cognitive and Affective Perspective-Taking: Evidence for Shared and Dissociable Anatomical Substrates. *Frontiers in Neurology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fneur.2018.00491>.

Herrero-Diz, P., Conde-Jiménez, J., & Reyes de Cózar, S. (2020). Teens' Motivations to Spread Fake News on WhatsApp. *Social Media + Society*, 6(3). <https://doi.org/10.1177/2056305120942879>.

Jansen, M., Schils, T., & Leseman, P. (2021). Sociaal-emotionele gevolgen van de COVID19 crisis op leerlingen. Onderwijs OMT <https://cris.maastrichtuniversity.nl/en/publications/sociaal-emotionele-gevolgen-van-de-covid-19-crisis-op-leerlingen>.

King-Hill, S. (2023). The toxic influence of Andrew Tate: How society has failed a generation of young men and boys – Blog Social Sciences Birmingham. <https://blog.bham.ac.uk/socialsciencesbirmingham/2023/02/08/andrew-tate/>.

Laurijssen (2021). Waarom is er een toename in complottheorieën in COVID-19? De rol van onzekerheid. <https://www.rug.nl/hrm-ob/bloggen/waarom-is-er-een-toename-in-complottheorieen-in-covid-19-de-rol-van-onzekerheid-09-02-2021#:~:text=Bij%20controlegebrek%20worden%20mensen%20ruimd-enkender,in%20complotcomplottheorie%C3%ABn%20geloofd%20dan%20voorheen>.

Lawrence, E., Shaw, P., Baker, D., Baron Cohen, S., & David, A. S. (2004). Measuring empathy: reliability and validity of the Empathy Quotient. *Psychological Medicine*, 34(5), 911–920. <https://doi.org/10.1017/s0033291703001624>.

Ma, X., & Wang, X. (2021). The role of empathy in the mechanism linking parental psychological control to emotional reactivities to COVID-19 pandemic: A pilot study among Chinese emerging adults. *Personality And Individual Differences*, 168, 110399. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110399>.

Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek. (2021). Corona gerelateerd onderwijsonderzoek. NRO. <https://www.nro.nl/corona-gerelateerd-onderwijsonderzoek>.

Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid. (2023). Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 58. <https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2023/05/30/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-58>.

Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid (mei 2024, nieuwbericht): Extreemrechtse memes: ondermijnend en lang niet altijd te herkennen. <https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2024/05/21/extreemrechtse-memes-ondermijnend-en-lang-niet-altijd-te-herkennen>.

Nederlands Jeugdinstituut. (2024 (a)). Definitie van gedragsproblemen. Geraadpleegd op 20 maart 2024, van <https://www.nji.nl/gedragsproblemen/definitie>.

Nederlands Jeugdinstituut. (2024 (b)). Wat kan ik doen met signalen van probleemgedrag bij jongeren na corona? Geraadpleegd op 19 maart 2024, van <https://www.nji.nl/coronavirus/wat-kan-ik-doen-met-signalen-van-probleemgedrag-bij-jongeren-na-corona>.

Nederlands Jeugdinstituut. (2024 (c)). Nepnieuws en complottheorieën. Geraadpleegd op 2 mei 2024, van <https://www.nji.nl/mediaopvoeding/nepnieuws-en-complottheorieen>.

Nederlands Jeugdinstituut. (2024 (d)). Onderzoek naar gevolgen van de coronatijd voor kinderen, jongeren en gezinnen. <https://www.nji.nl/welbevinden/onderzoek-gevolgen-coronatijd>.

Netwerk Mediawijsheid / No Ties. (2021). Nepnieuws. Geraadpleegd op 9 april 2024, van <https://netwerkmediawijsheid.nl/wp-content/uploads/sites/6/2021/03/Nepnieuws-onderzoeksrapport-2021-Netwerk-Mediawijsheid.pdf>.

NOS Stories (april 2023). <https://nos.nl/artikel/2471751-extreemrechts-be-reikt-jongeren-via-tiktok-en-instagram-soms-pas-13>.

NOS Stories (december 2024). <https://nos.nl/artikel/2548126-problemen-op-middelbare-scholen-rond-paarse-vrijdag>.

Nygren, T., & Guath, M. (2019). Swedish teenagers' difficulties and abilities to determine digital news credibility. *Nordicom Review/NORDICOM Review*, 40(1), 23–42. <https://doi.org/10.2478/nor-2019-0002>.

Orben, A., Tomova, L., & Blakemore, S. J. (2020). The effects of social deprivation on adolescent development and mental health. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4(8), 634–640. [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(20\)30186-3](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(20)30186-3).

Petrocchi, S., Bernardi, S., Malacrida, R., Traber, R., Gabutti, L., & Grignoli, N. (2021). Affective empathy predicts self-isolation behaviour acceptance during coronavirus risk exposure. *Scientific Reports*, 11(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-021-89504-w>.

RINO Groep. (2022, juli 28). Het na-effect van corona op de ontwikkeling van jongeren. RINO Groep. <https://www.rinogroep.nl/interview/482/het-na-effect-van-corona-op-de-ontwikkeling-van-jongeren.html>.

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). (2024, oktober 2). Impact coronatijd: Gezondheidsonderzoek COVID-19 – Kwartaalonderzoek jongeren. RIVM. <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/impact-coronatijd>.

Rottweiler, B., & Gill, P. (2020). Conspiracy Beliefs and Violent Extremist Intentions: The Contingent Effect of Self-efficacy, Self-control and Law-related Morality. *Terrorism and Political Violence*, 1-20. <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1803288>.

Rousis, G.J., Richard, F.D., & Wang, D.D. (2020). The Truth Is Out There: The Prevalence of Conspiracy Theory Use by Radical Violent Extremist Organizations. *Terrorism and Political Violence*, 1-19. <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1835654>.

Schilperoord, A. & Collot d'Escury, A. (2022). Van waanzin, wappies, wanen en wetenschap; Naar betrouwbaarheid, verbondenheid en respect, van negeren naar communiceren. *LVB Onderzoek & Praktijk*, 20 (1), 58-65. https://www.kenniscentrumlvb.nl/wp-content/uploads/2022/05/16052022_Artikel_Schilperoord_Collot_dEscury.pdf.

Siste, K., Hanafi, E., Sen, L. T., Murtani, B. J., Christian, H., Limawan, A. P., Siswidiani, L. P., & Adrian, A. (2021). Implications of COVID-19 and Lockdown on Internet Addiction Among Adolescents: Data From a Developing Country. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.665675>.

Stevens, G., Rombouts, M., Maes, M., Zondervan, A., Van Dorsselaer, S., Schouten, F., & Scheffers-van Schayck, T. (2023). Jong na corona: Welzijn van jongeren tussen 2017 en 2022 en inzet van NP Onderwijsmiddelen door scholen. Universiteit Utrecht & Trimbos-instituut. ISBN: 978-90-393-7567-9. Geraadpleegd op 19 maart 2024, van <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-a668fd6a82e7c8d52bae6445eafaf5503e7be41d/pdf>.

Vereniging van Nederlandse Gemeenten (geraadpleegd februari 2024). Jeugd – Maatschappelijke en economische veerkracht. <https://www.waarstaatje-meente.nl/mosaic/maatschappelijke-en-economische-veerkracht/jeugd>.

Vlug, J. & Felten, H. (2022). Antisemitische en antimoslimracistische complottheorieën herkennen en verminderen. Een verkennend onderzoek. Utrecht: Kennisplatform inclusief samenleven. Geraadpleegd van <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2022-05/Antisemitische-en-antimoslimracistische-complottheorie%C3%ABn-rapport.pdf>.

VNG. (2023). Trendanalyse #2 Desinformatie in Trendrapport Informatie-samenleving 2023. <https://vng.nl/artikelen/trendanalyse-2-desinformatie>.

Vries, S. de, Van de Maat, J. W., & Omlo, J. (2021). Eenzaamheid onder jongeren: Verkenning van de stand van zaken in literatuur, beleid en praktijk. Movisie. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2021-05/Eenzaamheid%20onder%20jongeren.pdf>.

Wonderen, R. van, Burggraaff, D., Sieckelink, S., Dijkman, A. & Day, M. (2024). Richtlijn Radicalisering voor het jeugddomein. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/radicalisering/>.

Wonderen, R. van, Burggraaff, D., Ganpat, S., Van Beek, G. & Caubergs, O. (2023). Rechtsextremisme op sociale mediaplatforms? Ontwikkelingspaden en handelingsperspectieven. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut. <https://www.nctv.nl/binaries/nctv/documenten/rapporten/2023/10/10/rapport-rechtsextremisme-op-sociale-media-platforms-en-de-invloed-van-het-algoritmeRapport+Rechtsextremisme+op+sociale+media+platforms+en+de+invloed+van+het+algoritme.pdf>.

Wonderen, R. van, Wagenaar, W., & Hagenaars, C. (2022). Democratisch bewustzijn in Nederland: Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen. Verwey-Jonker Instituut. <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/democratisch-bewustzijn-in-nederland-2/>.

Yang, X., He, Y., Luo, B., Zhao, L., Huang, C., & Liao, S. (2023). Associations between adolescents' empathy and prosocial attributes before and during the COVID-19 pandemic. *BMC Pediatrics*, 23(1). <https://doi.org/10.1186/s12887-023-03977-4>.

Bijlage 3 Topics voor het onderzoek

- Trends in problemen van jongeren op de volgende thema's:
 - Mentale en gedragsproblematieken: in hoeverre is sprake van gebrekkig sociaal leerproces, minder sociale vaardigheden en inlevingsvermogen/empathie, eenzaamheid, psychologische schade, frustraties, boosheid.
 - Houding en gedrag: in hoeverre is sprake sociaal onhandig of sociaal onbegrensd gedrag, pestgedrag, ordeproblemen in de klas, onderlinge agressie, veranderingen in gedrag naar docent en erkennen autoriteit, veranderingen in kennisoverdracht (cognitief leren), veranderingen in sociaal leren, veranderingen op gebied van empathie (cognitief, emotioneel, sociaal), veranderingen in omgang met vriendschappen.
 - In hoeverre is sprake veranderende omgang met sociale media/internet.
- Is er sprake van een mogelijk 'herstelvermogen' van jongeren in de jaren na de lockdown ten aanzien van geconstateerde problemen: bij jongeren die adolescent waren in de lockdownperiode en bij 'jongere generaties'?
- Wat is de impact van genoemde problematieken bij jongeren en de veranderende omgang met sociale media/internet op het denken van jongeren over democratie, rechtsstaat en andere bevolkingsgroepen? Waaronder:
 - Impact van het toegenomen aanbod aan fakenieuws en borderline/extreme content, en de ontvankelijkheid voor narratieven die binair denken over de samenleving bevorderen.
 - Impact op identiteitsvorming, politieke en maatschappelijke ideeën over de samenleving/democratie/overheid/instituties/rechtsstaat/andere bevolkingsgroepen, polarisatie, radicalisering.
 - Zijn lessen burgerschap én de interesse & ontvankelijkheid hiervoor van leerlingen veranderd?
- Wat betekent dit voor educatieve aanpakken voor jongeren, in het bijzonder op democratie en rechtsstaat?

COLOFON

Opdrachtgever	Anne Frank Stichting
Auteurs	Drs. R. van Wonderen D. Burggraaff, MSc
Met medewerking van	M. Verstappen, MSc
Foto omslag	Adobe Stock, Seventyfour, 506480954
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Giessenplein 59 C 3522 KE Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-374-2

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, februari 2025.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.